

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות
החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

נב

תשע"ז / 2017

מוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש יצחק קפלן
The Isaac Kaplan Old Yishuv Court Museum

עיונים בתולדות החינוך העברי בארץ ישראל

לכבוד 90 שנה למכללת אפרטה

עורכים: מיכל בן יעקב, ישראל רוזנסון ויובל דרור

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

נב

עיונים בתולדות החינוך העברי בארץ ישראל
במלאת 90 שנה למכללת אפרתה

עורכים: מיכל בן יעקב, ישראל רוזנסון ויובל דרור

יוצא לאור על ידי בתי הספר לחינוך של
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב | אוניברסיטת בר-אילן | אוניברסיטת חיפה
אוניברסיטת תל אביב | האוניברסיטה העברית בירושלים | האוניברסיטה הפתוחה
והארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין

מכללת אפרתה ומוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש יצחק קפלן
אוניברסיטת תל אביב תשע"ז (2017)

קובץ זה יוצא לאור בתמיכתם הנדיבה של מכללת אפרתה
ומוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש יצחק קפלן.

העורכים: מיכל בן יעקב, ישראל רוזנסון, יובל דרור
המערכת: רחל אלבוים-דרור, חנן אלכסנדר, אבנר בן-עמוס, שרה גורי-רוזנבליט, תמר הורוביץ,
יעקב עירם
מרכזת המערכת: רחל שלטון
עריכת הלשון: סיגלית רוזמרין, אריאל סמואל, חנה פורטגנג
מביאה לבית הדפוס: שלומית זמיר
עיצוב ועימוד: סטודיו פרינטיב בע"מ

כתב העת "דור לדור" – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות" נועד
לתת ביטוי למחקר העוסק בסוגיות בתולדות החינוך היהודי מנקודת ראות של דיסציפלינות
מדעיות שונות: היסטורית, פילוסופית, סוציולוגית ואחרות.

כתובת המערכת:
"דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי"
בית הספר לחינוך על שם חיים וג'ואן קונסטנטינר,
אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב 6997801
shilton@tauex.tau.ac.il

כתובת ארכיון החינוך היהודי:
<http://education.tau.ac.il/jewish-archive>

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה
רח' בן יפונה 17 ת"ד 10263 ירושלים 9110201
www.emef.ac.il
Efrata@emef.ac.il
נדפס בישראל תשע"ז (2017)
דפוס פרינטיב בע"מ, ירושלים
מסת"ב: 4-20-7234-965-978

אין להעתיק או להפיץ פרסום זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי או
מכני (לרבות צילום והקלטה) בלא אישור בכתב, ומראש, ממכללת אפרתה

בתמונת השער הקדמי: תלמידות ומורים בחצר בית המדרש למורות של 'המזרחי', תר"ץ
מקור: ארכיון מכללת אפרתה, אלבום צילומים, ס-4. ראו מאמרה של מיכל בן יעקב בקובץ זה.
בתמונת השער האחורי: פעילות ברית הסטודנטים הדתיים 'יבנה' עם ילדים ברובע היהודי
בירושלים, 1940. מקור: מוזיאון חצר הישוב הישן. ראו מאמרה של אורה פיקל-צברי בקובץ זה.

עשינו ככל יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות על כל החומר ממקורות חיצוניים.
אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם תובא לידיעתנו נפעל לתקנה.

”כאשר שואלים אותי ‘היכן למדת?’ אני גאה לענות:
‘למדתי בבית המדרש למורות וגננות של המזרחי בירושלים’.”
[נחמה מיכאלי (הורוביץ) ז”ל, בוגרת שנת תש”ט]

תוכן העניינים

	דבר העורכים	מיכל בן יעקב
		ישראל רוזנסון
11		יובל דרור

חטיבה 1: מגדר, הכשרת מורות וחינוך עברי בארץ ישראל

	”...כל עתידה של עבודתנו בארץ תלוי בשאלת הצלחת חינוך הבנות” – ראשיתה של הכשרת מורות לחינוך הדתי-הלאומי בארץ-ישראל	מיכל בן יעקב
13		
	סיורים וטיולים ב'בית המדרש למורות מזרחי' (לימים 'מכללת אפרתה') בתקופת המנדט	יוסי שפנייר
57		
	'בתי צעירות מזרחי' ככבואה לדיוקנן של נשים ציוניות-דתיות בתקופת היישוב	לילך רוזנברג-פרידמן
89		
	חינוך, השכלה מקצועית והתמודדות אישית – דרכן המפותלת של נשים לשדה העבודה בארץ ישראל מבט היסטורי: 1854-1948	מרגלית שילה
109		

חטיבה 2: החינוך הדתי העברי במחצית הראשונה של המאה ה-20

	בין חינוך לאומי-כללי לחינוך מגזרי – דרכו החינוכית של דוד ילין ומבט לחינוך היהודי בישראל עד ימינו	עפרה מייטליס
135		
	החינוך לקיבוץ הדתי בבני עקיבא	נחום ברוכי
159		

181	סוציאליזציה דתית בקיבוץ הדתי	מנוחה כהן-אמיר
205	'מיבנה לירושלים' – ברית הסטודנטים הדתיים 'יבנה' ברובע היהודי עד מלחמת השחרור	אורה פיקל-צברי
237	בית המדרש לרבנים ודיינים 'בית הראש"ל' – המתיבתא הגדולה'	שלמה א' גליקסברג

חטיבה 3: ילדות וחינוך הילדים בארץ ישראל באמצע המאה ה-20

257	סוכני תרבות ועיצוב הילדות במערכת החינוך העברי בשנות המנדט	זהבית שנקולבסקי
299	'להיות כאן ילד' – בארץ ישראל של שנות הארבעים במאה ה-20	חיים גרוסמן
343	חברים מספרים על בית הספר על שם ג'ימי – 'בית הספר על שם אהרן שמי' בבית שמש	ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר
361	"בחופש הגדול נלמד..." – על בית הספר השקוף בחסמב"ה	ישראל רוזנסון

”כל עתידה של עבודתנו בארץ תלוי בשאלת הצלחת חנוך הבנות” – ראשיתה של הכשרת מורות בחינוך הדתי-לאומי בארץ ישראל

מיכל בן יעקב

מבוא

”איך נוכל להשיג דור יהודי תמים אם לא יינתן גם לנערות חינוך ברוח זה [של תנועת המזרחי]?”¹ קריאה זו של ראשי תנועת ‘המזרחי’, התנועה הציונית-דתית, כיוונה בשנות העשרים של המאה ה-20 לחינוך חדש לבנות בארץ ישראל, חינוך דתי (”חרדי” בלשונם) ברוח ההשכלה והלאומיות גם יחד, ולא לשינוי במעמד האישה הדתית בחברה המסורתית. אף כי בחוגים דתיים רבים כבר היה מקובל חינוך פורמלי לבנות – גם אם לא נפוץ בכל מקום – לא נשמעה קריאה כזו לשינוי באופי חינוך הבנות, חינוך המשלב את הלאומיות היהודית החדשה ותפיסות מסורתיות ומקודשות של אמונה; חינוך למודרנה ולהשכלה עם מחויבות לתורה ומצוות.

תנועת המזרחי, שכבר בימי היווסדה בראשית המאה ה-20 חרתה על דגלה חינוך ברוח התורה, אהבת הארץ והרחבת הרעיון הציוני,² החלה מיד לפעול בשדה החינוך ולהקים בתי ספר בארץ ישראל על פי דרכה.³ עם זאת ברוח התקופה הבחינו כותבי ה’קול קורא’ המכוון של התנועה בשנת תרע”ב בין חינוך הבנים לחינוך הבנות:

1. התור 5, 10 (ר’ בטבת תרפ”ה, 9.1.1925), עמ’ 3. עיתון התור היה הביטאון השבועי של תנועת המזרחי בארץ ישראל, ויצא ברציפות בשנים 1921-1935 בעריכתו של הרב יהודה ליב פישמן (מימון). ראו גם רוזנברג-פרידמן, מהפכניות, עמ’ 31-35.
2. ‘קול קורא’ של המזרחי, אדר ב’ תרס”ב, נדפס בעיתון הצפירה, גיליון 76 (ו בניסן תרס”ב, 13.4.1902) עמ’ 302-303. על המסמך ועל ניסוחו ראו ידידיה, זאב יעבץ, עמ’ 113; לזו, מקבילים נפגשים, עמ’ 305-316; קלוזנר, יסוד המזרחי, עמ’ 346-348. על חינוך המזרחי ועל התגבשותו בימיו הראשונים ראו רינות, אידיאולוגיה וחינוך, עמ’ 27-38; עציין, למהות החינוך, עמ’ 195-196. לדיון מסכם ראו טאוב, בין ממלכתיות לייחודיות, עמ’ 41-60. לניתוח ביקורתי ראו אלבוים-דרור, אשנבי הזדמנות, עמ’ 53-59.
3. אוסטובסקי, ראשית המזרחי, עמ’ 381-387; קיל, שבעים שנה, עמ’ 3-52 (חלק ניכר מהמאמר נדפס מחדש, ראו קיל, החינוך הממ”ד, עמ’ 163-187; החלקים הרלוונטיים למאמר זה זהים לגמרי, ועל כן כל ההפניות כאן מהפרסום המוקדם משנת תשל”ז); עירם, נצח ישראל, עמ’ 45-50; ברנד, המאבק לחינוך, עמ’ 55-79; ברנד, חינוך המזרחי, עמ’ 55-75; רינות, המאבק, עמ’ 127-132; טאוב, בין ממלכתיות לייחודיות, עמ’ 78-90.

לשחר בקרבנו ובקרב בנינו את ידיעות גופי התורה שהם מקרא משנה ותלמוד וכל התלוי בהם; ולהדריך את בנינו ברוח התורה, בדרך-ארץ ובמוסר, להשליט בקרב בנינו רוח טהרה ע"י קיום מעשה המצות כתקונן, וחזוק המדות שנשתבחו בהן אבותינו התמימים והישרים.⁴

ברם בשנות העשרים של המאה ה-20 לא הסתפקו ההורים בציבור הציוני-דתי בארץ בחינוך הולם לבנים בלבד ותבעו חינוך על פי רוח המזרחי גם לבנותיהם. מעבר לסוגיית חינוך הבנות התעוררה בעיית המורים והמורות המתאימים ללמד ברוח זה במערכות החינוך החדש: "אבל בדבר הזה [חינוך הבנות], המשיכו ההורים, "נתגלה לצערנו מעצור גדול, הלא הוא החוסר המוחלט כמעט של מורות מחונכות ברוח דתי".⁵ האם הכשרת מורות ברוח הציונות הדתית נועדה לענות על צורך השעה בלבד או שמא הייתה מטרתה לעצב מחדש את השתלבות האישה הדתית בספרה הציבורית של החיים החדשים ביישוב הציוני בארץ ישראל ואף לקרוא תיגר על מעמדה המסורתי? במאמר זה נעסוק באתגרים שעמדו בפני בית המדרש למורות של המזרחי, המוסד הראשון להכשרת מורות ברוח הציונות הדתית, לקראת פתיחתו בשנת תרפ"ד (1924) ובמשך שני העשורים הראשונים לקיומו, ובהתמודדותו עם תכניות הלימודים על רקע המוסכמות המגדריות של התקופה.

מקריאת המקורות ברור שחינוך הבנות בלבד הוא שעמד במרכז הדיונים של מתכנני המדיניות ולא הרצון לחולל שינוי במעמד האישה או לקרוא תיגר על המסורת – ההפך הוא הנכון. אנשי החינוך בתנועת המזרחי לא התכוונו לחולל מהפכה פמיניסטית כלל אלא לחזק את המסורת, כאמור: "להשליט בקרב בנינו רוח טהרה", "המדות שנשתבחו בהן אבותינו", "ולטפח את מחויבותן של הבנות לתורה".⁶ עם זאת, בפועל נתן חינוך הבנות תוקף לדרך חדשה והעצים את הבת בהתמודדותה עם אתגרי התקופה ובמימוש יכולותיה. קשה לשער עד כמה היו קובעי המדיניות החינוכית ומבצעי מודעים לשינויים שיתחוללו בעקבות מעשיהם.

חינוך דתי לבנות ישראל והקמת בתי ספר

על פי המקורות המסורתיים, לרוב הייתה הבת פטורה מן החובה ללמוד תורה ואף הוטלו מגבלות על דרכי חינוכה (בבלי, סוטה, כ, א; משנה תורה, הלכות תלמוד תורה,

4. 'הקול קורא' של המזרחי, אדר ב' תרס"ב, נדפס בעיתון הצפירה, גיליון 76 (ו בניסן תרס"ב, 13.4.1902) עמ' 302-303.

5. התור 5, 10 (ו' בטבת תרפ"ה, 9.1.1925) עמ' 3.

6. 'הקול קורא' של המזרחי, אדר ב' תרס"ב, נדפס בעיתון הצפירה, גיליון 76 (ו בניסן תרס"ב, 13.4.1902) עמ' 302-303.

פרק א, הלכה יג ועוד).⁷ במשך הדורות קיבלו בנות ישראל חינוך יהודי בבית ומחוץ לבית, ב'חדרים' עם הבנים ובכיתות עם מורות ואצל מורים פרטיים. מסוף המאה ה-18 התפשט בעולם המערבי הרעיון של 'חינוך לכול', ובהדרגה כללה תפיסה זו גם חינוך לבנות. במאה ה-19 חלו תמורות בחינוך היהודי, בעיקר באירופה, ובנות החלו ללמוד שם לא רק בבתיהן או אצל מורים פרטיים אלא גם בחדרים שכונו 'החדרים המתוקנים' או בכיתות שיועדו להן.⁸ ילדות למדו אף בבתי ספר לא-יהודיים, ותופעה זו דחפה להקמת בתי ספר לבנות ביזמת אנשים פרטיים, קהילות מקומיות, ארגונים פילנתרופיים ונדבנים פרטיים, אם כי החינוך שניתן בהם לא היה תמיד חינוך לתורה ולמצוות ולעיתים גם לא היה ברמה נאותה.⁹

תהליך הקמת בתי ספר לבנות יהודיות הואץ באמצעות ארגונים יהודיים חדשים שהוקמו במחצית השנייה של המאה ה-19, כגון 'כל ישראל חברים' בצרפת (Alliance Israélite Universelle, 1860), 'אגודת אחים' בכריסטינה (Anglo-Jewish Association, 1871), ו'עזרה' בגרמניה (Hilfsverein der deutschen Juden, 1901), שיסדו רשתות חינוך ענפות באגן הים התיכון וברחבי אימפריה העות'מאנית. עד מלחמת העולם הראשונה זכה חינוך כללי ויהודי לבנות, על שלל גווניו והדגשיו, להכרה רחבה בציבור הדתי באירופה ובאגן הים התיכון – ואף בארץ.

בקרב אנשי היהדות התורנית-הלכתית במאה ה-19 קמו גם רבנים ופוסקים, ובראשם הרב שמשון רפאל הירש (תקס"ח-תרמ"ט, 1808-1888), שעודדו חינוך בנות והקמת בתי ספר שיעניקו חינוך דתי – גם אם שונה מחינוך הבנים – וגם לימודים כלליים. המניעים להקמת כיתות לימוד אלו היו מורכבים: מחד גיסא היה רצון להעניק לילדות חינוך יהודי לשמירת המסורת ולהעמיק את תודעתן היהודית ואת מחויבותן למורשת היהודית, במיוחד לבנות שבאו ממשפחות אמידות וקיבלו חינוך כללי ממורים פרטיים

7. למקורות על לימוד תורה של בנות ראו אלוך, מעמד האישה, עמ' 107-110. על סוגיית החינוך הפורמלי לכת כביטוי למעמד האישה בחברה נכתב רבות, וראו למשל בן-צבי, הבת בחינוך הפורמלי, עמ' 104-147. לסקירה על חינוך הבת ביהדות ראו שם, עמ' 117-121; פיזטרקובסקי, נשים ותלמוד תורה, עמ' 89-97; ואין כאן מקום להאריך.

8. שרפשטיין, החדר, עמ' 127-129; גרינבוים, חדר הבנות, עמ' 297-303. בשנים האחרונות נחשף תיעוד רב על בנות שלמדו בחדר, ראו דוגמאות אצל אטקס ואסף, החדר, עמ' 213-216 (יחיאל שטרן), עמ' 321-322 (סקר החדרים בליטא), עמ' 485-494 (חיה ויצמן-ליכטנשטיין). מעניין במיוחד תיאורו של אליעזר מאיר ליפשיץ משנת 1920 (שם, עמ' 180-181), בשל השפעתו המכרעת בכוח בזמן על תכניות הלימודים בבית המדרש למורות של המזרחי בירושלים.

9. המחקר בתחום הולך ומתרחב, החל מעבודות פורצות דרך כגון היימן, האשה היהודית, עמ' 49-59; פרוש, נשים קוראות; פיינר, היהודיה המודרנית, עמ' 497-499; שטמפפר, מגדר וחינוך, עמ' 63-87; וכן עבודות חדשות יותר, כגון אדלר, חינוך הבנות היהודיות. על חינוך בנות בגרמניה ראו אליאב, החינוך היהודי בגרמניה, עמ' 271-279, שהתפרסם כבר בשנת תשכ"א; על התפתחות חינוך לבנות בליטא, במיוחד לאחר מלחמת העולם הראשונה, ראו זלקין, יבנה, עמ' 130-132.

או במסגרות שאינן יהודיות. מאידך גיסא נוסדו בתי ספר יהודיים לבנות שנועדו לתת השכלה כללית והכשרה מקצועית לילדות ממשפחות עניות כדי שבבוא הזמן יוכלו לפרנס את עצמן ואת משפחותיהן. צעדים אלו נועדו לבלום את כניסתן של בנות ישראל למערכות החינוך של המדינה ולמוסדות נוצריים.¹⁰

עם זאת הסתייגו חוגים רבים בציבור התורני, במיוחד במזרח אירופה, מהקמת בתי ספר לבנות מכל סוג שהוא, אך למרות הסתייגותם חדר הרעיון גם אל חוגים אלו.¹¹ בשנת 1917, בתגובה להתפשטות החינוך הלא-אורתודוקסי לבנות במזרח אירופה ובהסכמת רבנים גם אם לא בעידודם, יסדה שרה שנירר (תרמ"ג-תרצ"ה), (1883-1935) את רשת 'בית יעקב' – רשת בתי ספר חרדיים. כעבור חמש שנים, בשנת 1923, החליטה אגודת ישראל לפרוס את חסותה על רשת בית יעקב, והחליטה זו גרמה להאצת התפתחות בתי הספר שבמסגרתה.¹²

בארץ ישראל נעשו ניסיונות לייסד בתי ספר יהודיים לבנות החל מאמצע המאה ה-19, חלקם בתגובה לפעילות המיסיונרית בתחום החינוך. בשנת 1854 פתחה משפחת רוטשילד בית ספר לילדות בירושלים; בשנת 1855 פתחו משה ויהודית מונטפיורי בית ספר לתפירה לבנות בירושלים,¹³ וכשנה לאחר מכן הגיעה לארץ פלורה רנדגר פרידנברג, מורה יהודייה מאיטליה, ופתחה כיתות לימוד לבנות.¹⁴ אף על פי שהניסיונות הראשונים לא החזיקו מעמד לאורך זמן, נמשכו היוזמות. בשנת 1868 נפתח מחדש בית הספר של משפחת רוטשילד בירושלים, שמו הוסב ל'בית הספר לבנות על שם אווילנה דה רוטשילד', והוא צמח ופרח.¹⁵ גם במקומות אחרים בארץ נפתחו בתי ספר לבנות.¹⁶ היוזמות המוצלחות יותר היו אלו של חברת 'כל ישראל חברים', שיסדה בתי ספר לבנות בחיפה, ביפו, בטבריה, בצפת ובירושלים.¹⁷ בשנות השמונים נפתחו במושב וביישוב החדש ביפו גני ילדים ובתי ספר של חובבי ציון ברוח הלאומיות

-
10. אליאב, חלוצי החינוך, עמ' 145-159; אליאב, החינוך היהודי בגרמניה, עמ' 271-279; וייסמן, חורב, עמ' 25-47; אלנסון, כתבים רבניים, עמ' 158-169; ריימן, בית יעקב, עמ' 17-18.
 11. לדיון מרתק בעניין ראו מנקין, משהו חדש, עמ' 63-85; וייסמן, חינוך בנות דתיות, עמ' 25-34; גרינבוים, חדר הבנות, עמ' 297-303.
 12. וייסמן, חינוך דתי, עמ' 15-17, ויש שם גם דיון תאורטי להבנת השינויים. לטיפול מקיף בעניין ראו וייסמן, חינוך בנות דתיות, עמ' 25-34; וייסמן, בית יעקב, עמ' 278-299; מנקין, משהו חדש, עמ' 80-82; פיוטרקובסקי, נשים ותלמוד תורה, עמ' 97-110; ריימן, בית יעקב, עמ' 23-26.
 13. אלבוים-דרור, החינוך העברי, א, עמ' 80-106; שילה, נסיכה, עמ' 177-210. לסקירה טובה ראו בן ישר, חוכמת נשים, עמ' 15-17.
 14. קרפי, יומן, עמ' 115-159; ארביב, פלורה רנדגר, עמ' 149-164.
 15. אלבוים-דרור, החינוך העברי, א, עמ' 80-106; שילה, נסיכה, עמ' 177-210; שילה, אווילנה דה-רוטשילד, עמ' 229-247; ספיר, אווילנה דה רוטשילד, עמ' 149-160. על בית הספר בתקופת המנדט ראו וייס, אווילנה, עמ' 351-379; שחור-רובין, מנהלות בתי ספר, עמ' 11-14; שור, אנני לנדאו.
 16. אלבוים-דרור, החינוך העברי, א, בעיקר עמ' 150-151; ב, עמ' 65-66.
 17. על גישת כ"ח לחינוך בנות ראו מלינו, מורות בכ"ח, עמ' 248-269; רוורדי, כ"ח, עמ' 87-88. לרשימות בתי הספר לבנות ראו שם, עמ' 36; אלבוים-דרור, החינוך העברי, א, עמ' 241. על מנהלות בתי ספר של

הציונית.¹⁸ בתחילה למדו הבנים והבנות בכיתות נפרדות, אך עד מהרה נפלו המחיצות והם למדו יחד, בכיתות מעורבות.

בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט לרוב היו הספרדים פתוחים למדי לחינוך מודרני, כולל חינוך לבנותיהם, ולעומתם התנגדו בני הקהילה האשכנזית הקנאית בחריפות לכל מסגרת חדשנית, וכן לחינוך מודרני, אם כי היו פלגים פתוחים יותר לחידושים ולשינוי¹⁹ שהתנגדותם לחינוך הפורמלי לבנות הייתה מעודנת יותר. אדרבה, חלק מבני הקהילה אף שלחו את בנותיהם לבתי הספר שקמו בעיר, והן הצטרפו אל חברותיהן מהמשפחות הספרדיות, שראו תועלת מעשית בחינוך הבנות. אך הפתיחות לכאורה מצד האדוקים יותר לא נבעה מגישה חיובית בעיקרה אלא מאדישות כלפי חינוך הבת, כי מאחר שהבנות אינן מצוות בלימוד תורה כלל, אינן עוברות על איסור ביטול תורה בלימודיהן בבית הספר. מעבר לכך, לעתים סופקו בבתי הספר גם ארוחות חמות וביגוד לנזקקים. המצוקה הכלכלית הקשה ששררה בארץ אילצה בנות רבות לסייע בפרנסת משפחותיהן, וההורים סברו שההכשרה המקצועית בתפירה ובמלאכת יד שקיבלו הבנות בבית הספר תועיל להן בפרנסת המשפחה. עם זאת הם הכירו בסכנות שארבו להן מחוץ לבית, בסביבת בתי ספר שאיננה תורנית ובלמודי חול.

אחרי מלחמת העולם הראשונה נוסדו בארץ בתי חינוך לנערות ביזמת חוגים חרדיים.²⁰ חנה שפיצר, שלימדה ילדות גם קודם לכן, פתחה בית ספר דתי לבנות. בדומה לשאיפתה של שרה שנירר ביקשה גם חנה שפיצר לחזק את החינוך הדתי של הבנות. בתי הספר של שפיצר העניקו לילדות חינוך יסודי בלבד (שמונה כיתות), ולאחר מכן, בשל המצוקה הכלכלית בעיר, הציעו גם הכשרה מקצועית כדי שהן תוכלנה להשתלב בשוק העבודה,²¹ בדומה להכשרה בבתי הספר של כ"ח ובאוולינה דה רוטשילד. אך בשונה מבית יעקב, מאוולינה ומבתי הספר של כ"ח, שאפה שפיצר לפתח בקרב תלמידותיה יחס חיובי לחינויות המפעל הציוני. בית הספר של שפיצר, שכונה 'תלמוד תורה לבנות', הלך וגדל, ואף התפצל לכמה סניפים בירושלים.²² אמנם שפיצר הזדהתה אידאולוגית עם המזרחי, אך בדרך כלל שמרה על עצמאותה ועל

כ"ח בארץ ישראל ראו ביז'אוי, נתיב של שחרור, עמ' 108, 115-116; שחורי-רובין, מנהלות בתי ספר, עמ' 11-14.

18. על החינוך במושבות הגליל ראו אלבוים-דרור, החינוך העברי, א, עמ' 262-272; זלטנרייך, האנשים מכאן, שם יש הערות על חינוך הבנות אם כי עניין זה לא נדון באופן ממוקד.

19. שלמון, החינוך האשכנזי, עמ' 287-301.

20. לפי ברנד, כבר בשנת תר"ע נפתח בירושלים חדר לבנות על ידי הרב ב"צ יאדלר. ברנד, חינוך המזרחי, עמ' 197.

21. וייסמן, חינוך בנות דתיות, עמ' 40-46; וייסמן, חנה שפיצר, עמ' 79-89; וייסמן, מעלה ושפיצר, עמ' 24-27.

22. וייסמן, חנה שפיצר, עמ' 5; וייסמן, מעלה ושפיצר עמ' 24-27.

עצמאות בתי הספר שיסדה.²³ גם ביפו, בצפת ובחיפה נוסדו בתי ספר לבנות החל מהעשורים האחרונים של המאה ה-19 נוסף על החינוך המסורתי לבנים.²⁴

חינוך דתי-ציוני לבנים. ולבנות?

בסוף המאה ה-19 חדרו לעולם היהודי רוחות חדשות עם חלחול רעיונות ההשכלה וההתעוררות הלאומיות, וחלו תמורות בחינוך היהודי ובתפיסת תפקידו בתחייה הלאומית. בתנועה הציונית סערו ויכוחים עזים סביב שני עקרונות הקשורים זה בזה: מיקום הדת בתנועה הציונית ואופי החינוך הציוני.²⁵ בקונגרס הציוני הראשון נמנעו ראשי התנועה מלנקוט עמדה והסתפקו בדרישה "להגברת הרגש הלאומי-היהודי".²⁶ בקונגרס הציוני החמישי, בדצמבר 1901, הוחלט כי "חינוך העם היהודי ברוח הלאומי הוא אחד העקרונות החשובים ביותר של התכנית הציונית".²⁷ ההחלטה עוררה התנגדות חריפה בקרב רבים מהציונים הדתיים בשל היעדר ציון מפורש לאופיו הדתי של העם היהודי, וכתגובה נוסדה בשנה ההיא התנועה הציונית-דתית, המזרחי, כדי לחזק את הגישה הדתית בתוך התנועה הציונית. בעמודי התווך של התנועה היה חינוך שדגל בחברה היהודית החדשה בארץ ישראל מתוך נאמנות למסורת היהודית, לשמירת מצוות וללימוד תורה.²⁸

כאמור, ה'קול קורא' של המזרחי משנת תרע"ב הבדיל בכירור בין חינוך הבנים בלימוד תורני במסגרות מסודרות ובין חינוך הבנות למידות וערכים: "להשליט בקרב בתינו רוח טהרה ע"י קיום מעשה המצות כתקונן, וחזוק המדות שנשתבחו בהן אבותינו התמימים והישרים".²⁹ כנהוג בחינוך המסורתי לבנות, בעולם התורני לא היה כל אזכור של מסגרת פורמלית או של תוכן הלימודים, אם כי בחוגים רבים היה מקובל כבר כמשך שנים שבנות למדו בכיתות נפרדות בבתי ספר, הגם שהן לא תמיד קיבלו חינוך יהודי-דתי או אפילו חינוך יהודי בכלל.

הדיון על עיצוב החינוך המשלב את הלימוד התורני עם חינוך מודרני ועם ערכי הלאומיות היהודית עבר מהמישור הרעיוני למישור המעשי עם צמיחת היישוב הציוני בארץ ישראל ודרישת ההורים לחינוך דתי ולאומי לילדיהם. בזה אחר זה נפתחו בתי ספר וגני ילדים ברוח הציונות והתחייה הלאומית. החל משנת תרס"ח (1908), כאשר תנועת המזרחי פרסה את חסותה על בית הספר 'תחכמוני' ביפו (נוסד בתרס"ד),

23. בשנת תרצ"א (1931) עבר בית הספר רוחמה, אחד מבתי הספר של חנה שפיצר לחסותו של המזרחי ולפיקוחו.

24. על יפו ותל אביב ראו קליבנסקי, יזמות, עמ' 63-96.

25. ראו בהערות 2-3 לעיל.

26. ראו הערות 2-3 לעיל.

27. רינות, אידיאולוגיה וחינוך, עמ' 30. בעניין זה ראו גם בת יהודה, שאלת 'הקולטורה', עמ' 66-86.

28. מתוך עבודות רבות שנכתבו בעניין ראו גרוס, החינוך הממ"ד, עמ' 129-186.

29. 'קול קורא' של המזרחי, אדר ב' תרס"ב, נדפס בעיתון הצפירה, גיליון 76 (ו בניסן תרס"ב, 13.4.1902)

עמ' 302-303.

הלך וגדל מספר בתי הספר לבנים בארץ ברוח הציונות הדתית, אך לא מספר בתי הספר לבנות. בתזכיר לוועידת המזרחי בקרלסבד בקיץ תרפ"א (1921) סיכם הרב ד"ר אביגדור שנפלד, ראש הוועד המפקח על בתי הספר לחרדים בארץ,³⁰ את מצב חינוך הבנות: "כל מקום שיש ב"ס כללי ובחרדים [=דתיים] שבאותו מקום דואגים רק לחינוכם החרדי של הבנים ואינם חוששים כלל לחנוכן החרדי של הבנות סופו של חנוך הבנים ג"כ להבטל".³¹

בראשית שנות העשרים תהו ראשי המזרחי, ובעיקר ההורים בציבור הדתי-ציוני, בשאלת היעדר חינוך ברוח הדתי-לאומי לבנות:

שאלה קשה שבבילנו היא חנוך הבנות ורק בירושלים הצלחנו לבנות למענו שני מוסדות אבל ביפו חיפה טבריה וצפת מסור חנוך הבנות לידי החנוך הכללי מלבד בית ספר לבנות ביפו שהוא על חשבון ההורים. וכך מעבירים את ההורים על דעתם ויוצרים ניגודים בין אבות ובנות, כאלו יש מונופולין לחנוך הכללי על הבנות. אנחנו צריכים לפרוץ בחומה זאת ולדרוש בכל תקף חנוך חרדי לבנות בכל הערים.³²

בשנת תרפ"ב (1922) ניסו הורים בתל אביב להקים בית ספר ותמכו בניסיונותיה של הגב' לאה זליגר להקים מסגרת לחינוך דתי-לאומי לבנות.³³ בית הספר נתקל בקשיים,

30. לאחר מלחמת העולם הראשונה שבה והתכנסה ההסתדרות הציונית, ובנושאים שעמדו על הפרק התעוררה ביתר שאת שאלת החינוך הציוני-דתי ("חרדי" בלשונם). בוועידה הציונית שהתקיימה בלונדון בקיץ 1920 הגיעו להסכם בין ההסתדרות ובין המזרחי באשר לקביעת מדיניות החינוך, וניתנה למזרחי אוטונומיה בתחום החינוך הדתי. 'חוקת לונדון' שימשה בסיס להסדרים שנערכו בתחום החינוך בהמשך ואף עמדו כתשתית ל'חוק חינוך ממלכתי' של מדינת ישראל בשנת תשי"ג (1953). "בתחילת שנת תרפ"א הוקם ועד מפקח על ב"ס החרדים, ונמסרו לרשותו 31 מוסדות חרדים... שנמצאו אז תחת מחלקת החנוך" (שנפלד, תזכיר, עמ' 1). להרחבה בעניין ראו קיל, שבעים שנה, עמ' 9-10; אלבוים-דרור, החינוך העברי, ב, עמ' 305-310; מכמן, תכנית הלימודים, עמ' 202.
31. שנפלד, תזכיר, עמ' 3. דברים אלו דומים מאוד לדברי הרב אי"ה קוק שנאמרו שמונה שנים קודם לכן בנוגע לבית הספר תחכמוני ביפו: "ועם זה הננו מוכרחים להקים בית-ספר לבנות" (קוק, איגרות הראי"ה ב, עמ' רכה). ראו גם דבריו הקודמים בתמיכה לחינוך בנות, שם, א, עמ' שיג (אדר תר"ע), עמ' רפז (כסלו תר"ע).
32. ברינקר, הועד המפקח, עמ' ס. ראו גם את דברי חנה שפיצר בעניין: "הזנחת החינוך לבנות בתקופה החדשה רבת התמורות... גרמה לכך שהללו קבלו השפעה מן החוץ ללא הבחנה" (על פי קיל, שבעים שנה, עמ' 11), וכן את דברי א"מ ליפשיץ, 'החנוך החרדי' (קיצור ההרצאה במועצה הארצית של המזרחי), התור 4, 3 (ג) באלול תרפ"ד, 12.9.1924, עמ' 4. על תלונות הורים על חוסר המקצועיות של המורים בארץ בכלל ראו אלבוים-דרור, חינוך בסדר הקדמה, עמ' 15-16. אותה קריאה נשמעה גם בדיווח על אספת הורים שהתקיימה בבית המדרש למורות בכ"ב בשבט תרפ"ו: "בשביל הבנות אין אף מוסד חרדי תיכוני בירושלים" (אמ"א, 'ספר הזכרונות מניסן תרפ"ד-תרפ"ה', עמ' 77), ועל כן בית המדרש למורות מילא תפקיד זה נוסף על היותו מוסד להכשרת מורות.
33. ברנר, הכשרת מורות, עמ' 238; רוזנברג-פרידמן, מהפכניות, עמ' 36-39. על לאה זליגר ראו גראייבסקי, בנות ציון, עמ' 56-60; רוזנברג-פרידמן, שמרנות פורצת דרך, עמ' 409-438, על התפיסות החינוכיות של לאה זליגר ראו שם, עמ' 425-426, וראוי שתיכתב ביוגרפיה של אישה רבת-פעלים זו.

בעיקר כספיים, ונסגר. לאחר מכן יסדה זליגר את בית הספר לבנות 'תחכמוני' ליד בית הספר תחכמוני לבנים (שניהל בראשית דרכו בעלה, ד"ר יוסף זליגר), אך כעבור שנה של מאבקים הוא נפרד מאחיו הבכור. "אנחנו צריכים לפרוץ בחומה זאת [של חינוך בנות]", קראו ההורים באסיפת ההורים, "ולדרוש בכל תקף הנוך חרדי לבנות בכל הערים".³⁴ בשנת 1925 נפתח מחדש בית הספר לבנות 'תלפיות' ביזמת הרב ד"ר יעקב אלישקובסקי.³⁵ בתי ספר אלה ואחרים שנוסדו לבנות היו כולם בתי ספר עממיים [יסודיים] בלבד; במחצית הראשונה של שנות העשרים עדיין לא היה מוסד לחינוך דתי על-יסודי לבנות מלבד הכשרה מקצועית במלאכה או בפקידות.

מורות לבתי הספר הדתיים-לאומיים

בדיון על חינוך בנות חבוייה השאלה אם מתאים שבנות דתיות יקבלו הכשרה פורמלית ללמד ילדים בבתי ספר ויצאו לקריירה בהוראה; אם מבחינה הלכתית מותר לנערות שומרות תורה ומצוות ללמד בבתי הספר. כיום, עת מקצוע ההוראה הוא מקצוע נפוץ בקרב נשים דתיות, השאלה נשמעת לא רלוונטית ואף מגוחכת. עם זאת, כפי שהאירה שרה ויינשטיין, על פי המקורות במשנה ובגמרא היה איסור מפורש על נשים ללמד ילדים בעיקר משום החשש לייחוד עם אבותיהם. אולם כבר בימי הגאונים והראשונים היו נשים שעסקו בהוראה, והיו פוסקים שהתירו זאת כל עוד לא היה חשש ייחוד.³⁶ עם ההכרה בשינויים שחלו במציאות בעת החדשה חל צמצום באיסור, ובראשית המאה ה-20 כבר התירו לנערות ולנשים ללמד בבתי הספר.³⁷

לקראת סוף המאה ה-19 נוסדו בגרמניה בתי ספר תיכוניים לבנות שנוספו על בתי הספר היסודיים. נשים אף למדו בכיתות נפרדות בסמינר התורני למורים בווייצבורג, אם כי הן למדו מלאכות במקום גמרא וספרות הלכתית.³⁸ נשים למדו גם בבית המדרש למורים של חברת כ"ח (ENIO, Ecole Normale Israélite Orientale) שנפתח בפריז בשנת 1867, אם כי הלימודים שם לא נבעו מתוך השקפה דתית. שתי הנשים הראשונות שהגיעו לשם בשנת 1872 היו שתי האחיות פורטונה ורחל בכר מירושלים.³⁹ רשת בית יעקב פתחה סמינר למורות בקרקוב רק בשנת 1927.⁴⁰

בארץ ישראל הוקם בירושלים סמינר למורים כבר בשנת תרס"ד (1904) על ידי חברת עזרה של יהודי גרמניה,⁴¹ אך מוסד זה לא ענה על השאיפות הלאומיות של

34. ברינקר, הועד המפקח, עמ' ס.

35. בת יהודה, יעקב אלישקובסקי, עמ' 124; ברנד, הכשרת מורות, עמ' 241-243.

36. ויינשטיין, מעמד האשה, עמ' 77-86.

37. שם, עמ' 87-91; ריימן, בית יעקב, עמ' 16-17.

38. אליאב, חלוצי החינוך, עמ' 156. ראו גם: פס-פרידנרייך, אשה, יהודיה ומשכילה, עמ' 249 הערה 37.

39. ורודיג, כ"ח, עמ' 49-50; שחור-רובין, מנהלות בתי ספר, עמ' 11-14; מלינו, מורות בכ"ח, עמ' 248-269.

40. ריימן, בית יעקב, עמ' 95.

41. דקל, תמורות, עמ' 2-8.

היישוב החדש. בשנת תרע"ג פתחו 'חובבי ציון' את בית המדרש למורות וגננות ביפו (לימים מכללת לוינסקי בתל אביב),⁴² כמענה לדרישה להכשרת מורות ברוח הלאומית, ושנה לאחר מכן, בעיצומה של מלחמת השפות, נפתח בית מדרש למורים העברי בירושלים (לימים המכללה ע"ש דוד ילין),⁴³ אך שאלת הכשרת מורים ומורות בגישה הדתית-לאומית נותרה ללא מענה.

הדיון על התאמת נשים להוראה עולה גם מעיון בהתפתחות המקצוע באירופה ובארצות הברית. ההתפתחות באנגליה מעניינת במיוחד בשל השפעת ממשלת המנדט על תחום החינוך בארץ, וכן השפעתה על בית הספר על שם אוולינה דה רוטשילד, בפיקוח 'אגודת אחים' של יהודי אנגליה. אך למרות חשיבות חקר הקמת המוסדות להכשרת מורות באנגליה ובארצות הברית נבדלו מסגרות הכשרת המורות שם מהמוסדות בארץ משום שהתלמידות למדו שם בלימודי פנימייה,⁴⁴ בעוד בארץ היו מוסדות הכשרת המורות מוסדות יומיים שתלמידותיהם מעורות בחברה הציונית המתהווה. זאת ועוד, הן באנגליה והן בארצות הברית התירו רק לרווקות או לאלמנות ללמד בבתי הספר מתוך תפיסה שתפקיד האישה הוא להיות אם ואישה בביתה.⁴⁵ לעומת זאת, בעולם היהודי בכלל, ובארץ ישראל בפרט, התחוללה מהפכה: נערות יהודיות דתיות קיבלו הכשרה להוראה, גם אם לא מתוך הכרה במטרות פמיניסטיות אלא עקב ההכרח הכלכלי וההכרה הציונית, בציפייה שימשיכו ללמד גם לאחר נישואיהן.⁴⁶

למרות השאלות ההלכתיות שאפשר להעלות על רקע דתי וחברתי באשר לעבודת המורות בבתי הספר, לא נמצאו טענות כאלה – לא מצד הורים ולא מצד רבנים ומנהיגים שהזדהו עם תנועת המזרחי. ההפך הוא הנכון: במועצת המזרחי בשנת תרפ"ד קרא אליעזר מאיר (הרא"ם) ליפשיץ, "אין מורות חרדות בנמצא! [...] עבודתנו היא לחנם משום שיש מונופולין לחנוך הכללי של הבנות".⁴⁷

לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהתכנסו שוב נציגי התנועה הציונית, החריף המאבק להכרה בחינוך הדתי-לאומי ולתמיכה בפעילות חינוכית זו בארץ. בוועידה

42. על תולדות סמינר לוינסקי ראו אלבוים-דרור, החינוך העברי, ב, עמ' 67-68; דקל, תמורות, עמ' 9-12; מדרשי, סמינר לוינסקי. להערות על ראשוניות סמינר לוינסקי ובית המדרש למורים העברי ראו דרור, פתח דבר, עמ' 7.

43. על תולדות בית המדרש העברי למורים, שנקרא לימים על שם דוד ילין, ראו דקל, תמורות, עמ' 13-14; וגר, דוד ילין; שיינין, הכשרת מורים, עמ' 20-35; וכן מאמרה של מייטליס בקובץ זה.

44. אורם, מורות ופמיניזם; אדוורדס, מורות; מילר-סולומון, בחברת נשים משכילות.

45. באשר לאנגליה, ששם הוסר איסור זה באופן רשמי רק בשנת 1944, ראו אדוורדס, מורות, עמ' 11. באשר לארצות הברית ראו מילר-סולומון, בחברת נשים משכילות, עמ' 199-200.

46. ראינות עם בוגרות: רבקה (הלר) גלעד, ירושלים 12.12.2003, 29.1.2004; שלומית (רבינוביץ) יקיר, ירושלים 29.12.2002, 6.1.2003; ארוזה (גרבר) ענברי, ירושלים 29.12.2003; אסתר (פרנקל) פינצ'ובר, ירושלים, 3.9.2003. כשנפתחו הסמינרים להכשרת מורות ברשת בית יעקב גם שם היה המניע הכלכלי בולט. ראו ריימן, בית יעקב, עמ' 30-31.

47. קיל, שבעים שנה, עמ' 11.

הציונית העולמית שנערכה בלונדון במהלך השנים 1919-1920 הכירו ראשי התנועה הציונית בצורך במוסד נפרד להכשרת מורים לזרם הציוני-דתי והביעו תמיכה בפתחת בית מדרש למורים בירושלים באחריות המזרחי (לימים המכללה ע"ש רא"ם ליפשיץ).⁴⁸ עם זאת, למרות הצורך הגובר במורות מתאימות לבתי ספר ברוח דתית-לאומית לבנות בארץ לא ניתן מענה להכשרת המורות בזרם המזרחי, בשל היעדר משאבים (לפחות כך נטען).⁴⁹ סדרי העדיפויות היו ברורים – עליונות ניתנה לחינוך הבנים.

אמנם היו מורות שלמדו בכיתות נפרדות בסמינר התורני למורים בגרמניה, אך לא כולן התאימו בהשקפותיהן הציוניות או לחלופין הביעו חוסר נכונות לעלות ארצה. גם הנערות והנשים שלמדו בסמינר המרכזי למורים של חברת 'כל ישראל חברים' בפרזי או בסמינר לגנות ולמורות שארגון 'עזרה' הגרמני פתח בירושלים בשנת 1909, לא חונכו על פי ערכי הציונות הדתית המתהווה, ובמהרה נוצר מחסור חריף במורים ובמורות ועלתה הדרישה להכשרת מורות המתאימה לרוח זו.

בוועידה הארצית של המזרחי שהתקיימה בוורשה באביב תרע"ט עלתה סוגיית החינוך הלאומי החרדי (כך הוא כונה בלשונם; בלשוננו – דתי) ובין היתר גם סוגיית חינוך הבנות. הרב ד"ר שמואל אברהם פוזנסקי, מראשי הרבנים בפולין, איש חינוך ותומך התנועה הציונית, הדגיש את "ההבדל המפליא בין חינוך הבנים והבנות". הוא הסביר:

כי הוא [=חינוך הבנות] אחד החסרונות היותר גדולים והמחוזות היותר כואבים בחינוך [...] ולא שמנו לב כי נשתנו העיתים ועמהן כל אופי חינוכו. האשה היא לא לבד עקרת הבית, כי אם גם המחנכת דור נכרא [...] על בנותינו לדעת את השפה העברית, את כתבי הקודש, את דברי ימי עמנו וקורות ספרותו, את מהות היהדות.⁵⁰

תיאור קודר של מצב החינוך לבנות חזר בתזכיר שהגיש הוועד המפקח על בתי הספר החרדיים לוועידה העולמית של המזרחי שהתכנסה בקרלסבד בקיץ תרפ"ג (1923), ושם הודגש כי החינוך העל-יסודי לבנות ציוניות-דתיות והכשרת המורות "הופקרו", בלשון אנשי המזרחי, לרוח הכללית של החינוך הציוני או לרוח הלא-ציונית של החינוך הדתי:

48. על ייסוד המוסד ראו שמש, בית מדרש, עמ' 25-77; ברנד, חינוך המזרחי, עמ' 332-336; קיל, שבעים שנה, עמ' 13-14.

49. שנפלד, תזכיר, עמ' 4.

50. רובינשטיין, תנועה, הציטוטים בעמ' 295, 298 (ההדגשה שלי). ההרצאה המלאה מובאת בעמ' 292-301, ועוד צוין כי "הרצאתו של ד"ר פוזנסקי נשמעה בתשומת לב מיוחדת ונתקבלה במחויאות כפיים סוערות" (שם, עמ' 310). פרטים על הרב ד"ר שמואל אברהם פוזנסקי (תרכ"ה-תרפ"ב, 1864-1921) ואת סיכום דבריו בוועידה ראו שם, עמ' 149-151. תודתי מסורה לפרופ' גרשון בקון על שהפנה אותי למקור זה.

בכל הארץ אין מקום לתת חנוך בינוני או גבוה לבת, על היהודי החרד להסתפק בחנוך נמוך לבתו או לשלוחה לבי"ס שהמורים חופשים ברוח ובלימוד, ואם באים לייסד בי"ס לבנות מוכרחים לבקש מורות מבין הגומרות של בי"ס כללי ואין הן יכולות להשרות את רוחנו בבית הספר. הדורות הקודמים לא דאגו לחנוך החרדי ולבנותיהם ולכן קשה היום למצוא כוחות לשם חינוך דתי, ובאופן שכזה יסוד בית מדרש למורות הוא צורך חיוני ליהדות החרדית בארץ שלא ניתן לדחות אף לשעה אחת. יש בזה פיקוח נפש לחינוך הבנות.⁵¹

בארץ הוסיפו ההורים את זעקתם: "איך נוכל להשיג דור יהודי תמים אם לא יינתן גם לנערות חינוך ברוח זה? אבל בדבר הזה נתגלה לצערנו מעצור גדול, הלא הוא החוסר המוחלט כמעט של מורות מחונכות ברוח דתי".⁵² לא הרב פוזננסקי ולא הוועד המפקח קראו תיגר על מעמד האישה בחברה הדתית, אולם הם הכירו בשינויים שהתרחשו בארץ ובעולם ובצורך בחינוך ראוי לבנות. מתוך תמיכתם בחינוך דתי, מודרני וציוני לבנות, הם סייעו במודע או שלא במודע למתוח את גבולות המוסכמות ולהביא הלכה למעשה לשינויים במעמד האישה הדתית.

"כל עתידה של עבודתנו בארץ תלוי בשאלת הצלחת חנוך הבנות"⁵³ – הקמת בית המדרש למורות של המזרחי

בקרלסברד אמנם הוחלט על ייסוד בית מדרש למורות דתיות-לאומיות ונקבעו עיקרי התכנית, אך יישום ההחלטה התעכב. לאחר חבלי לידה קשים הזמין המרכז העולמי של המזרחי את הרב ד"ר אהרון ליברמן (תרל"א-תש"י, 1870-1950) רב ומחנך במוסדות 'עדת ישראל' בברלין, לנהל את המוסד.⁵⁴ סוף-סוף, בראש חודש אייר תרפ"ד (1924), חמש שנים לאחר פתיחת הסמינר למורים, נפתח בית המדרש למורות של המזרחי כמעונו הזמני בשכונת רוחמה בירושלים.⁵⁵

51. התור, שנה 3, גיליון לג (כ"ט בתמוז תרפ"ג, 13.7.1923), עמ' 16 (ההדגשה שלי).

52. הרמן שטרוק, 'בית המדרש למורות של המזרחי בירושלים', התור 10, (ו' בטבת תרפ"ה, 9.1.1925), עמ' 3 (ההדגשה במקור); ראו גם רוזנברג-פרידמן, מהפכניות, עמ' 31-35. אמנם קריאה זו באה לבטא את המצב בחינוך לבנות ציוניות-דתיות, אך הייתה נכונה גם בעניין החינוך הציוני בכלל, ראו אלבוים-דרור, חינוך בסדר הקדמה, עמ' 15-16.

53. שנפלה, תזכיר, עמ' 4.

54. 'בחנוך', התור 4, 3 (ב' במרחשוון תרפ"ד, 12.10.1923), עמ' 16. על הגעתו לירושלים ראו דואר היום (7.3.1924). לפרטים ביוגרפיים ראו הרמן שטרוק, 'בית המדרש למורות של המזרחי בירושלים', התור, ו' בטבת תרפ"ה (9.1.1925), עמ' 3; פונר, ליברמן, אהרון, עמ' 175-178; 'אחרי מטתו של הרב דר. אהרון ליברמן ז"ל', ההד, כה, יא-יב (אב-אלול תש"י), עמ' יג.

55. מודעה, התור, גיליון פסח, יג בניסן תרפ"ד (19.4.1924). פחות משנה לאחר מכן עבר הסמינר לבית בשכונת 'רוחמה' (ברחוב מסילת ישרים של היום), אמ"א, 'ספר הזכרונות' מניסן תרפ"ד-תרפ"ה, עמ' 23. לפרטים על השלבים הראשונים של המוסד ראו בן יעקב, חינוך ציוני-דתי, עמ' 63-86.

פתיחת בית המדרש למורות של המזרחי

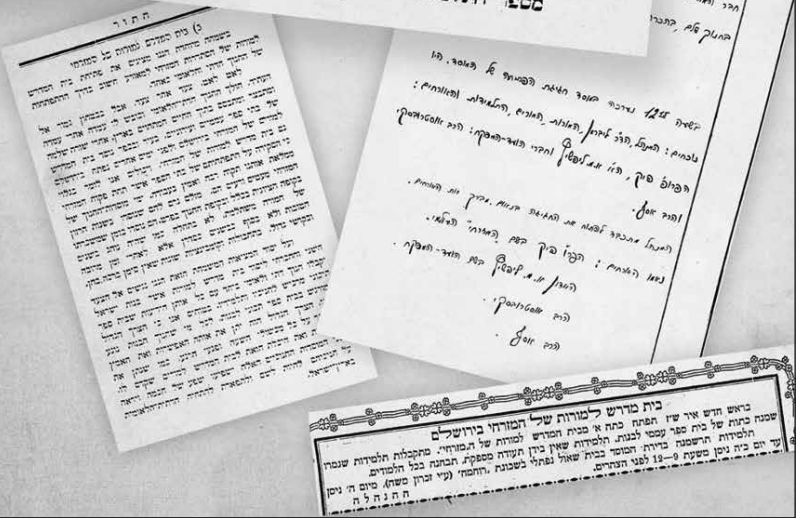
צ' אויכ תרפ"ב

הגשר 8 הקרקר פתיחתו פלאצוביק.

ה ת ו ר

ביהמ"ד למורות של המזרחי בירושלם

כיום נ' ב' איר נפתח ביהמ"ד למורות של המזרחי במעמד הגדלות מרבו המזרחי העולמי וחברו ועד המפקח, מורי המוסד ותלמידותיו. מתוך התרוממות הרוח פתחו המנהל ד"ר ליברמן, פרופ' פיק ומר א. מ. ליפשיץ כנאמים קצרים והסעימו את הערך הגדול של המוסד הזה ליהדות התורנית בארץ-ישראל. חברי הוועד המפקח הרב ש. אויסטובקי והרב ש. אסף ברכו את המוסד בהצלחה. מספר התלמידות שנתקבלו עד היום למוסד הוא 25.

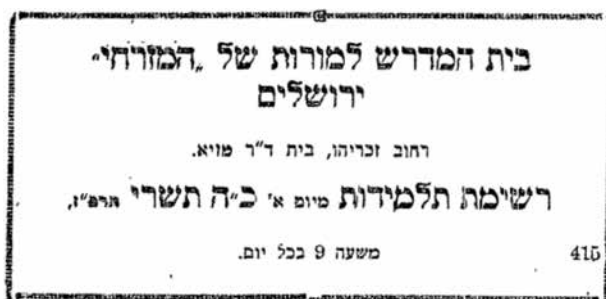
איור 1: פתיחת הלימודים בבית המדרש למורות של המזרחי, אייר תרפ"ד (1924)
מקור: יומן המנהל, אמ"א ועיתון התור

"לאט לאט, צעד אחר צעד, אבל בביטחון גמור אל העתיד", הכריז עיתון התור, הביטאון השבועי של תנועת המזרחי בארץ ישראל, "הולך החינוך הדתי-לאומי וכובש לו עמדה אחרי עמדה ומתבצר ומתבסס בתוך החיים המתהווים בארץ [...] ולפני ימים

אחדים נפתח בירושלים גם בית מדרש למורות של המזרחי [...] להיות לשם ולתפארת לתחייה הדתית-הלאומית בארץ ישראל".⁵⁶

למרות הסכמת התנועה הציונית לייסד מוסד להכשרת למורות דתיות-ציוניות, ולמרות ההצהרות ש"שני המוסדות החנוכיים האלה [של המורים ושל המורות] ישפיעו שפע של חכמה ויראה על חניכיהם",⁵⁷ לא הקצתה התנועה הציונית משאבים להכשרת מורות, ובמשך שנים רבות נמנעה מלתמוך במוסד בתמיכה כספית.⁵⁸ סדר העדיפויות בחלוקת המשאבים, הן של תנועה הציונית והן של תנועת המזרחי, היה ברור: חינוך הבנים זכה לתמיכה ולתקציבים ואילו הבנות קיבלו אך מעט.

א. התלמידות

איור 2: מודעה על רישום תלמידות לשנת הלימודים תרפ"ו (1926) מקור: יומן המנהל, אמ"א ועיתון התור

לסמינר המזרחי למורות, כמו לסמינרים האחרים בירושלים וביפו, התקבלו תלמידות בוגרות שמונה שנות לימוד לתכנית של ארבע שנים, ובה לימודי תיכון ופדגוגיה.⁵⁹ בעת פתיחת בית המדרש למורות נרשמו אליה כ-25 תלמידות. כעבור שנה וחצי, במרחשוון תרפ"ו, גדל המספר הכולל של התלמידות ל-80 בערך,⁶⁰ והמספר הלך וגדל משנה לשנה. מספר התלמידות בכיתה היה בין 20 ל-40, אם כי בשנת תרצ"ב-

56. התור, י"ב באייר תרפ"ד (16.5.1924).

57. שם.

58. לטענות המזרחי ראו אנגל, חנוך המזרחי, עמ' 229. לשאלת תקציבי התנועה הציונות לחינוך בכלל ראו אלבוים-דרור, חינוך בסדר הקדמה, עמ' 3-20.

59. רשף ודרור, החינוך העברי, עמ' 99-104. בשנת תר"ץ (1930) התרחבה התכנית לחמש שנים, ומיד לאחר הקמת המדינה, בשנת תש"ט, התרחבה לתכנית לימודים של שש שנים. רק בשנות השישים נפרדו לימודי התיכון מהתכנית, והסמינר הפך למוסד לחינוך על-תיכוני להכשרת מורות.

60. אמ"א, 'ספר הספירות', עמ' 58-67. ברישום לי"א בתשרי תרפ"ה, בתחילת שנת הלימודים המלאה הראשונה, נרשמו 59 תלמידות בכיתה ב', 18 מהן שהמשיכו מכיתה א' ו-41 תלמידות חדשות, ועוד 39 תלמידות חדשות לכתה א' (אמ"א, 'ספר הזכרונות' מניסן תרפ"ד – תרפ"ה, עמ' 20).

תרצ"ג היה שפל.⁶¹ גיל התלמידות היה בין 15 ל-18, אם כי אחדות היו צעירות או מבוגרות יותר.⁶² כשני שלישים מהתלמידות היו בנות ירושלים והאחרות הגיעו מחוץ לעיר ואף היו עולות חדשות; כ-90% מהן היו אשכנזיות.⁶³ למחזור הראשון הגיעו תלמידות שלמדו קודם לכן בתלמודי תורה לבנות של המזרחי: ת"ת לבנות א' ובית הספר 'למל'; תלמידה אחת הגיעה ממטולה. למחזור השני התקבלו גם תלמידות מפתח תקווה ומסג'רה, ובשנת תרפ"ו למדו שלוש תלמידות מצפת.⁶⁴ התלמידות שלא היו ירושלמיות התגוררו אצל קרובי משפחה בעיר או מצאו מגורים אצל משפחות אחרות.

איור 3: מחזור ה', תרצ"ב (1932)

מקור: אמ"א, אלבום הצילומים, ס-37

61. לשנים תרפ"ז-תרצ"ו יש לוחות מסודרים ב'ספר הספירות' של מספר התלמידות והתפלגותן לפי גיל, עדה ומקום מגורים.
62. אמ"א, 'ספר הזכרונות', עמ' 67 (רישום 'ג' בטבת תרפ"ו).
63. אמ"א, 'ספר הספירות', עמ' 58-67. לדיון על תלמידות ספרדיות בנות עדות המזרח בבית המדרש ראו כ"ץ, דת, עדה וחינוך, עמ' 251.
64. אמ"א, 'ספר הזכרונות' (לא עימוד); ראו גם סיפורה של רבקה גלעדי (לבית הדר, ילדת היישוב הישן בצפת), בדרכי נועם, עמ' 21-23. הניתוח של שחור-י-רובין, הצברית, המשווה בין קבוצות שונות של בנות היישוב הוותיק והיישוב החדש הוא מעניין, אך אין ברשותנו נתונים על תלמידות בית המדרש למורות של המזרחי כדי להשוות למצאה. חלק ממסקנותיה נראות תקפות גם לתלמידות הסמינר למורות, אך תלמידות הסמינר קיבלו עידוד מהוריהן והן "טיפחו קריירה בצד מילוי החובות המשפחתיים" (שם, עמ' 285), אך לשם כך הגיעו לסמינר. מעבר לכך כולן הגיעו מבתיים דתיים, חונכו לנאמנות למסורת ושאפו להשכלה כללית ולהכשרה מקצועית, ויש בכך כדי להבדיל בין תלמידות הסמינר ובין כלל הבנות שבחנה שחור-י-רובין. מעבר לכך אין ברשותנו נתונים דמוגרפיים מספיקים באשר למקום לידתן ושנת עלייתן מלבד נתוני העולות החדשות שהגיעו ללמוד במוסד.

ראשיתה של הכשרת מורות בחינוך הדתי-לאומי בארץ ישראל

איור 4: תלמידות ומורים בחצר הסמינר ברחוב סט' פאול 82 (היום רחוב שבטי ישראל), תר"ץ (1930) מקור: אמ"א, אלבום צילומים, ס-4

איור 5: מחזור י"ב, ת"ש (1940), הצילום באדיבות חיה שפירא
מקור: אמ"א, אלבום צילומים, ס-111

לאחר זמן מה נפתח גם מעון לבנות, אם כי "נוסד מעון זה כאלו דרך אגב ובלי שום עזרה כספית מאיזה מוסד שהוא לכן יש לכל המעון צורת עראית".⁶⁵ בשנים הראשונות היו תלמידות עולות חדשות מעטות, ויש רישומים באשר להתאמתן למסגרת הלימודים בארץ ישראל בכלל ובבית המדרש למורות בפרט. בטבת תרפ"ו, למשל, הוחלט לקבל לאחר בחינות בתנ"ך ובעברית תלמידה עולה מפולין שסיימה שם את לימודיה בבית הספר העממי 'תרבות'.⁶⁶ עם גלי העלייה הגוברים לקראת סוף שנות העשרים ובשנות השלושים גדל מספר העולות גידול ניכר. בשנת תרפ"ט היו כמעט 45% מהתלמידות עולות (60 מתוך 134), 43 בלבד היו "בנות המקום", דהיינו ירושלים, ועוד 31 "מחוץ לירושלים".⁶⁷

הורי התלמידות, ובמיוחד האימהות, שאפו לחינוך בנותיהם מתוך ההכרה בחשיבות ההשכלה התיכונית,⁶⁸ אולם הצורך בפרנסה וההכרה בערך עבודת המורה הביאו משפחות דתיות רבות לשלוח את בנותיהן לסמינר המזרחי. לעתים האפילו התקוות לעתיד טוב יותר על החששות מהוצאת הבת מהבית וכן על הקשיים הכלכליים הכרוכים במימון הלימודים ובהיעדר עזרת הבת בזמן לימודיה. אכן, עם סיום לימודיהן התקבלו בוגרות המחזור הראשון לעבודה בבית הספר 'נצח ישראל' בפתח תקווה ואחר כך בת"ת לבנות ב' בירושלים, ובוגרת ירושלמית קיבלה משרה מטעם המזרחי בבית ספר בראש פינה. בדוחות שנמסרו לגורמים שונים צוין שכל הבוגרות כמעט מצאו עבודה ללא קושי.⁶⁹ תנועת המזרחי הקימה בתי ספר בערים ובמושבות בכל הארץ, ובוגרות הסמינר, שלא כרוב הבנות הדתיות, יצאו מבית הוריהן ולימדו בהם. כעבור שנים התנדבו תלמידות הסמינר והבוגרות בשורות ההגנה והאצ"ל, השתתפו בארגונים למען החברה והנהיגו אותם וגם יצאו כמורות-שליחות למחנות העולים ולמחנות הפליטים באירופה.⁷⁰ אין ספק שתקרת הזכויות המגדרית השפיעה על התלמידות ועל הבוגרות ובלמה את פעילותן הציבורית, אך הן האמינו בדרכן במפעל הציוני ובחלקן בו, ובלי לקרוא תיגר על מקום הנשים בחברה בחנו את גבולות ההסכמה החברתית והרחיבו אותם בפעילותן.

65. מכתב מאת הלני ברט אל הרב מ' ברלין, כ"ז בניסן תרפ"ט, גצ"ד, חטיבה המרכז העולמי, תרפ"ט – מוסדות חינוך (ללא מספר תיק).

66. אמ"א, 'ספר הזכרונות', רישום ל"ג בטבת תרפ"ו. רשת החינוך 'תרבות' פעלה בין שתי מלחמות העולם במזרח אירופה, בעיקר במרחבי פולין וליטא, והתחנכו בה עשרות אלפי תלמידים בגני ילדים, בתי ספר יסודיים ועל-יסודיים ואף בסמינר למורים. החינוך שם נשא אופי עברי, ציוני וחילוני מובהק, ששילב לימודים עבריים וכלליים, הומניים וראליים, בשיטות חינוך מודרניות.

67. דוח בית המדרש למורות של המזרחי (ללא תאריך), גצ"ד, המרכז העולמי, מוסדות חינוך – תרפ"ט.

68. ישיבת הורים, כ"ג בשבט תרפ"ו, אמ"א, 'ספר הזכרונות' מניסן תרפ"ד-תרפ"ה, עמ' 76-77. ראו גם את רישומיה של רבקה (הלר) גלעד, בדרכי נועם, עמ' 22-23.

69. לדוגמה, Report of Joint Inspection conducted in February 1939, p. 2, אמ"מ, J17/1566.

70. ראיונות עם אסתר (פרנקל) פינצ'ובר, ירושלים, 3.9.2003; דבורה (קלירס) הכהן, ירושלים, 9.11.2003; לאה (רוזנבלום) חובב, ירושלים, 11.12.2002.

ב. תכניות הלימודים ומהותן

אמנם בגרמניה למדו נערות בסמינרים במסגרות דתיות; בפולין החלו לעצב סמינר למורות של בית יעקב ובישיבות ליטא החלו לייסד מסגרות להכשרת מורות, אך ביישוב הציוני בארץ לא היה לבית המדרש למורות דתיות דגם לחיקוי. מוסדות דומים בעולם היהודי לא שילבו את הרוח הלאומית הרצויה להחברה המתהווה בארץ, והסמינרים למורות ביישוב הציוני לא חניכו לנאמנות לתורה ומצוות. במשך עשור היה בית המדרש למורות של המזרחי בית הספר היחיד שהעניק חינוך על-יסודי עיוני ודתי לבנות בארץ והמוסד היחיד שנועד להכשיר בנות דתיות הכשרה מקצועית שאיננה מלאכה.⁷¹

כאמור, תלמידות בוגרות שמונה שנות לימוד התקבלו לסמינר, כמו ביתר הסמינרים בארץ, ובשנות העשרים הן למדו בתכנית בת ארבע שנים; בשנת תר"ץ (1930) התרחבו הלימודים לתכנית של חמש שנים, ולאחר הקמת המדינה, בשנת תש"ט, לתכנית של שש שנים. באמצע שנות השישים של המאה ה-20 הפרידו בסמינרים למורים במדינה בין לימודי התיכון ובין הלימודים הגבוהים וההכשרה הפדגוגית, והתכנית בסמינרים נמשכה שלוש שנים; עם תהליכי האקדמיזציה בשנות התשעים התרחבה התכנית, ומאז היא נלמדת בארבע שנים, כולל שנת התמחות (סטוד).

בשנים הראשונות, ולמעשה במשך מרבית שנות קיומו, נקבעה מדיניות המוסד מלמעלה – על ידי הוועד המפקח של המזרחי, מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, מחלקת החינוך של ממשלת המנדט, וברבות השנים משרד החינוך של מדינת ישראל (כשהוסב השם בשנת תשי"ד ל'בית המדרש ממ"ד למורות וגננות "אפרתה") והמועצה להשכלה גבוהה, לאחר תהליכי אקדמיזציה.⁷² כל הגופים האלה הכתיבו את תכנית הלימודים, את שעות הלימוד, את תנאי הקבלה לתלמידות ולמורים, את שכר המורים

71. בית הספר 'מעלה' נפתח בשנת 1930, ובכל שנה נוספה בו כיתה (וייסמן, חינוך בנות דתיות, עמ' 49-53; וייסמן, מעלה ושפיצר, עמ' 21-22, 27-31; בית הספר חורב נפתח בשנת 1934 (וייסמן, חורב, עמ' 32-41; נירלנד, חורב, עמ' 95-120); לימודי התיכון בבית הספר שפיצר החלו בשנת 1936 (וייסמן, מעלה ושפיצר, עמ' 24-27); סמינר בית יעקב נפתח בתל אביב בשנת הלימודים תרצ"ז ובירושלים שנה לאחר מכן. בספטמבר 1933 נפתח בית צעירות מזרחי בירושלים – בית ספר תיכון מקצועי – על ידי ארגון נשי מזרחי באמריקה בירושלים, שנועד להקנות הכשרה מקצועית בעיקר לצעירות ללא משפחה בארץ (רוזנברג-פרידמן, מהפכניות, עמ' 108-111) וכן מאמרה של רוזנברג-פרידמן בקובץ זה.

72. בשנת תשנ"ד (1994) כונתה המכללה 'אפרתה' – המכללה המקדמית לחינוך. משנת תש"ע החלו תהליכי איחור עם מכללת אמונה, ולימים שוב הוסב השם ל'אפרתה' – בית הספר לחינוך, אמונה-אפרתה, המכללה האקדמית לחינוך ולאמנויות.

ועוד.⁷³ רק בתכניות בתי הספר של המזרחי היתה הפרדה ברורה בין תכניות לבנים לבין תכניות לבנות.⁷⁴

איור 6א: מערכת השעות לשנת תרפ"ז (1926/27), לפי מורה, מקצוע וכיתה
מקור: אמ"א, ספר הזכרונות

המורה	המקצוע	כיתה 'א'	כיתה 'ב'	כיתה 'ג'	כיתה 'ד'
הג' ברט	פסיכולוגיה			2	2
"	תורת החנוך			2	2
"	תולדות החנוך			1	1
"	שעורי הוראה			2	
ס"ה 12					
הא' בן-יחזקאל	נ"ך			2	2
"	עברית			3	4
"	אגדה		1		1
ס"ה 12					
הד"ר שור	תורה ורש"י		2	2	
"	משנה			2	2
"	היסטוריה		2	1	1
"	תולדות ישראל			2	2
"	דינים ותפלה		1	1	1
ס"ה 24					

73. על מבנה מערכת החינוך בשנות המנדט ראו דרור, כלים שלובים, עמ' 208-210; על לימודי הליכה – תכנית הלימודים שפורסמה בשנת 1923 לבתי הספר העממיים ובשנת 1930 לבתי הספר התיכוניים ראו שם, עמ' 227-236. ראו גם רשף ודרור, החינוך העברי, עמ' 98-104, ועל תכנית הלימודים בבתי ספר תיכוניים ראו שם, עמ' 77-89. על תכנית הלימודים לבתי הספר העממיים של המזרחי, תרצ"ב, ראו מכמן, תכנית הלימודים, עמ' 199-224. היררשות מיוחדת לתכניות לבנות ראו שם, עמ' 218-220. על תכניות הלימודים בבתי המדרש למורים בשנות הארבעים ראו ינאי, הוועדה, עמ' 7-28. על תהליך האקדמיזציה, נושא שלא נדון במאמר זה, ראו דרור, אקדמיזציה, עמ' 11-37; שיינין, הכשרת מורים. לסקירת תהליכי השינוי, הוועדות, המטרות ומרכיבי התכניות ראו רחמימי, מערכת הכשרת המורים, עמ' 50-67.

74. לדיון על ההבדלים בתכניות הלימודים לבנים ולבנות בבתי הספר של המזרחי בשנות העשרים והשלושים ראו מכמן, תכנית הלימודים, עמ' 212-215, 218-219.

ראשיתה של הכשרת מורות בחינוך הדתי-לאומי בארץ ישראל

	כיתה 'ד'	כיתה 'ג'	כיתה 'ב'	כיתה 'א'	המקצוע	המורה
			2	3	נ"ך	הא' מלצר
	1	1	4	4	עברית	"
				2	תולדות ישראל	"
		1		1	אגדה	"
			2		משנה	"
				3	תורה ורש"י	"
					שעורי הוראה	"
24 ס"ה						
	+2(1)	3	3	3	מתמטיקה	הא' חיות
	1	1	1		פיסיקה	"
14 ס"ה						
	1	2			כימיה	ד"ר יואל
	2	1	1	2	טבע	"
		2	2	2	גיאוגרפיה	"
15 ס"ה						
	4	4			אנגלית	הג' הלה
8 ס"ה						
			4	4	אנגלית	הג' ברלין
8 ס"ה						
	1	2	2	1	ציור	הא' ברנשטיין
6 ס"ה						
	2	2	3	3	מלאכת יד	הג' שנור
10 ס"ה						
	2	1	2	1	שמרה	הג' כהן
6 ס"ה						
	1	1	1	1	התעמלות	הג' אלוף
4 ס"ה						

איור 6: מערכת השעות לשנת תרפ"ז (1926/27), לפי מקצוע וכיתה
 מקור: אמ"א, ספר הזכרונות

המקצועות	כיתה א'	כיתה ב'	כיתה ג'	כיתה ד'
תורה ורש"י	3	2	2	-
נ"ך	3	2	2	2
משנה	2	2	2	2
אגדה	1	1	1	1
דינים	1	1	1	-
תפלה				
עברית	4	4	3+1	3+1
תולדות ישראל	2	1	2	2
היסטוריה כללית	2	2	1	1
גיאוגרפיה	2	2	2	-
מתמטיקה	3	3	3	+2(1)
פיסיקה	-	1	1	1
כימיה	-	-	2	1
טבע	2	1	1	2
פסיכולוגיה	-	-	2	2
תורת החנוך	-	-	2	2
תולדות החנוך	-	-	1	1
אנגלית	4	4	4	4
ציור	1	2	2	1
זמרה	1	2	1	2
מלאכת יד	3	3	2	2
התעמלות	1	1	1	1
שעורי הוראה	-	-	4	4
ס"ה 35	ס"ה 34	ס"ה 39	ס"ה 33*	4 שעורי הוראה

* כך במקור

חינוך בנות בכלל והכשרת מורות בפרט שיקפו את מעמד האישה בחברה וקבעו את אופי החינוך ואת תכניו.⁷⁵ החברה החדשה בשנות העשרים והשלושים עדיין הייתה בתהליך גיבוש, ואפשרה לכאורה את שילובה המלא של האישה בפעילותה. אמנם המיתוס הציוני הציג את המפעל הלאומי כשוויוני, אך החברה העמידה אתגרים ייחודיים לנשים בכלל ולנשים בציבור הציוני-דתי בפרט.⁷⁶ החברה הדתית-לאומית שמה דגש על נאמנות למסורת ובו בזמן על השתלבות בחברה המודרנית ברוח הלאומיות היהודית החדשה. נשות המזרחי לא ראו בשוויוניות ייעוד אלא שיתוף מלא במפעל הציוני, לעתים שונה משיתוף הגברים, הן במרחב הביתי והן במרחב הציבורי. האם תכנית הלימודים בבית המדרש למורות של המזרחי התמודדה עם אתגרים אלו?

הרחבת ההשכלה, החינוך הדתי וההכשרה הפדגוגית לבנות נועדו להכשיר את האישה-המורה לתפקידה הייחודי הנשי כאם, כבעלת בית וכשותפה בחברה, ולשמש 'אם האומה' בתפקידה המסורתיים – ובהם חינוך הילדים, בין בבית ובין בבית הספר. על כן היה החזון להעניק לבנות דתיות חינוך על-יסודי המשלב לימודי קודש עם לימודי חול ברוח ההשכלה והחינוך הציוני בגדר הצעה חריגה שבחנה את גבולות המסורת ואת מוסכמות המגדר של החברה הדתית.

בבית המדרש למורות של המזרחי, כמו במוסדות אחרים לחינוך בנות, היו הלימודים מעין חיקוי חיזור של חינוך הבנים. מקצועות 'גבריים' הוסבו למקצועות 'נשיים', "הפוננים] בעיקר אל הרגש, [כגון] למוד באורי תפילה".⁷⁷ הדבר בא לידי ביטוי כבר ב'קול הקורא' של המזרחי משנת תרס"ב: "להדריך את בנינו ברוח התורה, בדרך ארץ ובמוסר, להשליט בקרב בתינו רוח טהרה ע"י קיום מעשה המצות כתקונן, וחזוק המדות שנשתבחו בהן אבותינו התמימים והישרים".⁷⁸ למרות ההצהרות ש"לא שמנו לב כי נשתנו העיתים ועמהן כל אופי חיינו. האשה היא לא לבד עקרת הבית, כי אם גם המחנכת דור נברא",⁷⁹ החינוך שניתן בבית המדרש למורות של המזרחי היה שונה מזה שבבית המדרש למורים של המזרחי. בלימודים שהוצעו לתלמידות הסמינר דוללו מקצועות הקודש שנלמדו במוסד לתלמידים והגבירו על חשבונם את לימודי החול.

75. בן-צבי, הבת בחינוך הפורמלי, עמ' 108; פיינר, היהודיה המודרנית, עמ' 453-499; שנקולבסקי, חינוך בנות, עמ' 89-119; שטמפפר, מגדר וחינוך, עמ' 65-82; אדוורדס, מורות, עמ' 15-36; אורם, מורות ופמיניזם.

76. במאמר זה לא אדון במתחים הרבים שיש בשילוב נשים במפעל הציוני בכלל, ראו למשל אלבוים-דרור, נשים באוטופיה, עמ' 111-141; אלבוים-דרור, האישה הציונית, עמ' 95-115; מלמן, מגדר. באשר לנשים ציוניות-דתיות ראו רוזנברג-פרידמן, מהפכניות, עמ' 31-43 וכן את מאמרה של רוזנברג-פרידמן בקובץ זה; רפפורט ואחרים, נערות ציוניות-דתיות, עמ' 223-234. ראו גם אתגרים בחינוך.

77. מכמן, תכנית הלימודים, עמ' 219. להגדרת ההבדלים בין לימוד תורה וחינוך תרבות לבנים ובין חינוך מעשי לבנות ראו גם אלבוים-דרור, האישה הציונית, עמ' 104-106. על ההבדלים שהיו ביניהם בחברה המסורתית במזרח אירופה ראו שטמפפר, מגדר וחינוך, במיוחד עמ' 65-66.

78. 'קול קורא' של המזרחי, אדר ב' תרס"ב, נדפס בעיתון הצפירה, גיליון 76 (ו בניסן תרס"ב, 13.4.1902) עמ' 302-303.

79. רובינשטיין, תנועה, עמ' 295.

בשני המוסדות למדו כ-35 שעות בשבוע, אך משקל אחר ניתן בהם למקצועות קודש ולמקצועות הכלליים, העיוניים והמעשיים (רישום, זמרה, התעמלות ומלאכת יד – תפירה, רקמה וסריגה לתלמידות ונגרות לתלמידים). כמעט שלא נמצא ביטוי נשי ייחודי בתכנית הלימודים הפורמלית, מלבד בסוגי המלאכה שלמדו. בשנת תרפ"ה למדו בבית המדרש למורים תלמוד ומפרשים (עשר שעות), משנה ודינים (שלוש שעות). בבית המדרש למורות למדו תורה עם פירוש רש"י (שלוש שעות), משנה עם פירוש ברטנורא (שעתיים), הלכה ואגדה (שעה), תפילה (שעה) ונביאים (שלוש שעות).⁸⁰ מחלקת החינוך של הוועד הלאומי גיבשה תכנית אחידה לבתי הספר, ובהמשך גם לבתי המדרש למורים בהתאמה לדרישות המזרחי, וההאחדה צמצמה את האפשרויות לביטוי נשי מקורי בבית המדרש למורות של המזרחי.

איור 7: הלני ברט, תרפ"ז (1926/27) לערך

מקור: אמ"א, אלבום צילומים, ס-1

80. ברינקר, הועד המפקח, עמ' נט; הרמן שטרוק, 'בית המדרש למורות של המזרחי בירושלים', התור, ו' בטבת תרפ"ה (9.1.1925). עמ' 3 (מודפס בשנית אצל ברינקר, הועד המפקח, עמ' 10); אמ"א, 'ספר הזכרונות', זמן חורף תרפ"ה. לרשימות המקצועות לפי כיתות לשנת תרצ"ב [?] ראו אצ"מ, S2/282; לשנת תרצ"ג – אצ"מ, J17/388; לתש"א – אצ"מ, J17.3503; לשנת תש"ט – אצ"מ, J17/3503. פירוט על תוכני הקורסים צוין ב'הצעת תכנית לביה"מ למורות וגננות של 'המזרחי', ככל הנראה לשנת תרצ"ט, ראו גצ"ד, חטיבה 10/5 (בית המדרש למורות), תיק 155. מסמך זה נמצא באצ"מ, J17/3503 (תש"א-תש"י).

למרות העקרונות והתכניות שהכתיב הוועד המפקח של בתי הספר החרדיים, ובעיקר אליעזר מאיר ליפשיץ, מנחל הסמינר המקביל למורים ונציג הוועד המפקח לסמינר למורות,⁸¹ יכלו המורים ובמיוחד המורות לעצב את שיעוריהם בפועל על פי תפיסותיהם החינוכיות והמגדריות ולשקף את חזונם, גם אם לא בתכנית הלימודים הפורמלית. היעדר דגם יהודי מסורתי לחינוך הבת דווקא פתח הזדמנויות לגמישות ולמקוריות בתכנית הלימודים בהתאם למושג "יתרונות השוליות" שטבעה איריס פרוש.⁸² עם פתיחת הסמינר הוזמנה ללמד במוסד הגברת הלני ברט (תרנ"א-תשמ"ב, 1891-1981), אלמנה צעירה ומורה ידועה מברלין שעלתה ארצה לקראת פתיחת שנת הלימודים השנייה, תרפ"ה.⁸³ עם עזיבת ד"ר אהרון ליברמן את ירושלים בקיץ תרפ"ו⁸⁴ בשל מחלת אשתו⁸⁵ קיבלה עליה הלני ברט את ניהול המוסד, ובין מנהליו בכל 90 שנותיו הראשונות היא הייתה האישה היחידה.⁸⁶ ברט הנהיגה מדיניות דינמית בגישה ייחודית להעצמת התלמידות, והיא באה לידי ביטוי בסיוורים ברחבי הארץ, בביקורים במוזאונים ובקונצרטים, בשיעורים בטבע ועוד. בראשית תרפ"ח (דצמבר 1927) היא כתבה בעיתון התור:

עדיין לא נשמעה בארץ הדרישה הגדולה לחינוך בנות מקורי, לחנוך המכיר באופי המיוחד של האשה בקצב הנשי הפנימי, המראָה לילדה, לאשה הצעירה מרחבי יצירה,

81. על א"מ ליפשיץ (תר"ם-תש"ו, 1879-1946) ועל תפיסותיו ראו שמש, בית מדרש, במיוחד עמ' 46-51; נירדלנד, מכללת ליפשיץ, עמ' 381-385; שלמון, דת וציונות, עמ' 14. במחקרים אלו ובכתבים של ליפשיץ בעיתון התור לא מצאתי כל התייחסות ממוקדת לחינוך הבנות מלבד הערות כלליות על הצורך בו כדי שלא יקבלו חינוך כללי בלבד. ראו לדוגמה: התור 4, 3 (ג' באלול תרפ"ד, 12.9.1924), עמ' 3-5. בשל השפעתו המכרעת על תכנית הלימודים ועל הפיקוח על המוסד ראוי להעמיק ביחסו של א"מ ליפשיץ לחינוך בנות ככלל ולעבודתן של נשים כמורות בפרט.
82. פרוש, נשים קוראות. לפי פרוש, מה שאפשר לנשים להישפף להשכלה חילונית ולשמש סוכני שינוי בתהליכי המודרניזציה של יהודי מזרח אירופה היה דווקא שוליותן בחברה היהודית המסורתית ודחיקתן מהחינוך היהודי הממוסד. משמעות הדבר הייתה ציפיות נמוכות מהנשים היהודיות, ולפיכך כמעט שלא הפעילו עליהן שליטה בנוגע לחינוך ולחשיפה לספרות משכילית וחילונית. על היעדר הרגמים לחיקוי לבית המדרש למורות ראו בן יעקב, תלמידות ומורות, במיוחד עמ' 97-98, וכן הדיון כאן בהמשך.
83. פרוטוקול של ישיבה מיום ט"ז בשבט תרפ"ד, אצ"מ, S2/800; ברנד, חינוך המזרחי, עמ' 337. לאחר עבודתה בבית המדרש למורות של המזרחי המשיכה ברט את עבודתה החינוכית בארץ, ובמרוצת השנים השקיעה רבות בנוער העובד, בנוער העוזב ובבעלי צרכים מיוחדים. בשנת 1950 הקימה ברט את המדור לחינוך מיוחד במשרד החינוך, כתבה מאמרים והרצתה במנות חינוכיות שונות בנושאים שעסקה בהם (אהע"י, חטיבת אישים, תיק 1046). בהגיעה לגבורות, בשנות השישים והשבעים של המאה ה-20, החלה להתפרסם כאמנית בזכות רישומיה והציגה אותם בגלריות בארץ (מעריב, 28.12.1965, עמ' 4; דבר 3.5.1974, עמ' 40). בשנת תשל"ח הוענק לה תואר "קיר ירושלים" (דבר, 29.1.1978, עמ' 4; אהע"י, תיק הלני ברט עובדת סוציאלית, מכל 83). פרטים מעטים ידועים על ברט, וראוי לכתוב ביוגרפיה על האישה המיוחדת הזו.
84. אמ"א, יומן; אמ"א, 'ספר הזכרונות', רישום י"א בתמוז תרפ"ו.
85. ברנד, חינוך המזרחי, עמ' 338.
86. בתשע"ז קבלה את ניהול המוסד ד"ר סיגלית רוזמרין.

המגלה את כחותיה הפנימיים לתפוס את אושר היהדות המסורתית בכוח עצמיותה ובנימי לכה [...] לקראת שאיפות כאלה מכוון בית המדרש למורות של המזרחי את פעולותיו, וזה תפקידו.⁸⁷

חזונה הציוני של ברט כלל ייעוד ייחודי לתלמידותיה ולמוסד: "בארץ ישראל נוספים על תפקידי החינוך בכלל תפקידי יצירה מיוחדים: פיתוח הרגש הלאומי, יצירת קשרים למולדת, חידוש חיי השפה העברית, שכלול האופי העממי על ידי מזיגת שבטים שונים בשעת קבוץ גלויות".⁸⁸ אולם בהמשך היא הזהירה מפני ההצהרות הפמיניסטיות שנשמעו בימים ההם: "פה בארץ הולכות אחיותינו בדרך תנועת האישה בארצות אירופה, דרך טרגית למדי, דרך חיקוי לאופי גברי ופעולה גברית, וכך מתאחז בבתי הספר לבנות בארץ חיקוי של חיקוי".⁸⁹

איור 8: תלמידות משתתפות בהתכנסות ט"ו בשבט של בתי הספר בירושלים מטעם קק"ל

שכונת בית הכרם תרצ"ז (1937)

מקור: אמ"א, אלבום צילומים, ס-106

בעידוד המורים השתתפו תלמידות סמינר המזרחי במפעלי התנועה הציונית ובמיוחד במפעלי הקרן הקיימת – בסמינר ומחוצה לו, בהרצאות מטעמה, באיסוף תרומות, בתלכודת תלמידים בט"ו בשבט ובנטיעת עצים משותפת.⁹⁰ כל אלו חיזקו את הזדהות הבת עם הקולקטיב הציוני והעצימו את דמותה כשליחת הציבור.

87. הלני ברט, 'לשאלת הסמינרים', התור 8, 5 (ח' בכסלו תרפ"ח, 2.12.1927), עמ' 3.

88. שם.

89. שם.

90. אמ"א, 'ספר הספירות', עמ' 77-86; אמ"א, אלבום צילומים; מכתב על השתתפות תלמידות בהפצת השקל, כ"ו בסיון תרפ"ח, גצ"ד, תיק 74.

במשך הזמן גברו המתחים בין הלני ברט ובין ראשי המזרחי על רקע דרכי הניהול של המוסד, תפיסותיה הדתיות וכנראה גם בשל דעותיה הפוליטיות. בסיוון תרפ"ט כתבה ברט לרב מאיר ברלין (בר-אילן), ראש תנועת המזרחי בארץ:

זוכרת אני את התחלתו, את חפושי הדרך התמידיים ואת ההתמסרות של כל עובדי המוסד. אמנם עדיין לא השגנו את המטרה בתכליתה, אבל מרגישה אני, שהולכים אנחנו בדרך הנכונה לקראת סינתזה (!) חנוכית של חיי מצוות והשכלה כללית. הכרנו שדרך זו יכולה להיות רק דרך החופש, דרך התפיסה ברגש, דרך ההכרה והבחירה העצמית.⁹¹

בתשובה כתב לה ברלין: "לפי דעתנו אנו מטרת בית המדרש למורות צריכה להיות ללמוד ע"מ ללמד; לשמור את התורה ולעשות את המצוות מתוך אמונה שלמה, ואין מקום להכניס פקפוקים וספקות ולעורר הרהורים ושאלות בדברי דת ומסורה,"⁹² וברט פוטר. עם פיתוריה תמה תקופת היצירתיות והחזון הייחודי בסמינר והחלה תקופת שמרנות ארוכה מבחינה חינוכית ומגדרית.

בשנת תרצ"א מונה לנהל את המוסד ד"ר משה זיידל (תרמ"ו-תשל"א, 1886-1970), שהיה תלמיד חכם, בלשן וחוקר מקרא. הוא למד בישיבות מזרח אירופה ובאוניברסיטאות והיה מתלמידי הקרובים של הרב קוק.⁹³ הוא ניהל את המוסד במשך 22 שנה. בימיו כמנהל (תרצ"א-תשי"ב) היו קשיים כספיים רבים בשל היעדר משאבים, תנאים פיזיים ארעיים וצפופים ובעיקר קיצוצים בתקציב והעברות לא סדירות של התקציבים שכן הגיעו.⁹⁴ זיידל לא שאף להכניס שינויים וחידושים לתכנית הלימודים⁹⁵ ופעל על פי

91. מכתב מאת הלני ברט אל הרב מאיר ברלין, כ"ב סיון תרפ"ט, גצ"ד, חטיבת המרכז העולמי, תיק תרפ"ט – מוסדות חינוך (ללא מספר תיק); ראו שם גם מסמך 'לתקון חוקת החנוך', ה' בניסן תרפ"ט, שרשום בו 'לא לפרסום' וכן התכתבויות נוספות מאותה השנה.

92. (הרב מאיר ברלין אל הלני ברט, כ"ו סיון תרפ"ט, שם. אם כי, הוסיף הרב בר-אילן, "החלטנו לבקש את הגברת להשאר בתפקיד שמלאתה עד היום במוסד בתוך ממלאת מקום מנהל", בפיקוחו של א"מ ליפשיץ, מנהל בית המדרש למורים. בסיום מכתבו שב והדגיש: "ורוצים אנו לקוות ש [...] תמצא הדרך להגשים את שאיפות המזרחי, יוצר המוסד, לגדל מחנכות נאמנות לרעיון המזרחי ולחנך דור של בנות שומרות תורה ומצוות ברוח המסורת הנאמנה". ראו גם תיאורו של ברנד, חינוך המזרחי, עמ' 337-339, באשר להשתלשלות הדברים.

93. לפרטים ביוגרפיים מעטים על ד"ר משה זיידל ראו תדהר, אנציקלופדיה, ו, עמ' 423-424; ידידיה, ביקורת מבוקרת, עמ' 304-310 ועוד מקומות על פי המפתח, בעיקר על השתתפותו במפעלים למיניהם. זיידל כתב מאמרים רבים בחקר הלשון העברית ובחקר המקרא וכן התכתב עם הראי"ה קוק במגוון סוגיות (קוק, אגרות הראי"ה א, עמ' צב-קא). לא עלה בידי למצוא כתבים שלו בעניין חינוך בנות או על נשים בכלל, וטרם נערך מחקר מקיף על איש חשוב זה, שהיה בעל אופקים רחבים ותפיסות ציוניות-דתיות מעמיקות.

94. אנגל, חנוך המזרחי, עמ' 229. במשך שני העשורים הראשונים של קיום המוסד הוא שכן בחמישה מעונות שונים. על המקומות ועל אופיים אפשר לראות במפה שהכנתי שבה מוצגות תוצאות המחקר. המפה מוצגת כיום בבניין המנהלה במכללת אפרתה.

95. מבחינה זאת, גם בתכניות הלימודים החדשות שנבנו בעבור בתי הספר העממיים של המזרחי משנת תרצ"ב לא הייתה חדשנות. מכמן, תכנית הלימודים, עמ' 220-221.

התכתבים שקיבל. אף על פי שעסק רבות בתחומי המחקר והשתתף בפעילות המשכילים הדתיים בירושלים, מעט ידוע על תורתו החינוכית ועל גישתו לחינוך בנות.⁹⁶ עם זאת, תלמידותיו העידו על אישיותו העדינה ועל תמיכתו הסמויה בפעילויותיהן שמחוץ לבית הספר.

ג. סגל ההוראה

ד"ר זיידל לא קידם תכניות ייחודיות לנשים, אך בימיו לימדו בבית המדרש מורים ומורות שעיצבו את דמות המוסד והעניקו לו את אופיו הייחודי. דמויות המופת של המורים בסמינר, ובמיוחד של המורות, הקרינו על דרכן של התלמידות לאורך שנים. אף כי סגל ההוראה התנגד לרעיונות פמיניסטיים, החינוך שהעניקו במוסד הביא להעצמה אישית של הבוגרות כנשים, להשתתפותן הפעילה בעיצוב החינוך בארץ ולמעורבותן הפעילה במרחב הציבורי.

איור 9: טיול לירקון, תרפ"ט (1929)
מקור: אמ"א, אלבום צילומים, ס-20

השיעורים בסמינר הדגישו את חשיבות החינוך הדתי בעבור בנות ונשים ואת מחויבותן לתורה ולהלכה. בהתאם לגישה החינוכית הציונית הארץ ישראלית חונכו תלמידות

⁹⁶ על עבודתו כמורה וכמנהל יש דוחות רבים של מחלקת החינוך של הממשלה המנדטורית, וצוינו בהם רמתו הגבוהה של זיידל כחוקר ואישיותו העדינה, אך גם חסרונותיו הרבים, הן בשיטת ההוראה שלו והן בניהול. ראו לדוגמה דוח מ-19.5.1939, אצ"מ, J17/1566, Mizrahi Women's Training-College, Jerusalem, ; Report of Joint Inspection conducted in February 1939, esp. p. 6, J17/1566, אצ"מ.

הסמינר לאהבת הארץ דרך לימוד ידיעת הארץ. לדוגמה, ד"ר אברהם ברוור (1884-1975) לימד גאוגרפיה, וד"ר יהודה הרשקוביץ (לימים פרופסור יהודה אליצור, 1911-1997) לימד תורה, טבע, גאוגרפיה וידיעת הארץ, ושניהם הוציאו את התלמידות לסיורים לימודיים.⁹⁷ הקשר הבלתי אמצעי של התלמידות עם הארץ ותולדותיה וגם עם תנועת התחייה הלאומית והמפעל הציוני הניבו פרות בעבודתן העתידית כמחנכות, חזקו את זהותן עם הקולקטיב הציוני והעצימו אותן כשליחות הציבור. הבוגרות לא זכרו שהמורים דיברו על ציונות – כי כולם 'חיו ציונות', והציונות הייתה חלק מאישיותם והווייתם. עם זאת בשל הקשיים הכספיים, המצב הביטחוני בארץ וגישתו השמרנית של זיידל נראה כי הפעילות מחוץ לכותלי המוסד הלכה והצטמצמה.

דמויות בולטות כגון ד"ר יהודית ברלין-ליברמן וד"ר (לימים פרופסור) נחמה ליבוביץ שימשו בעצמן גם לחיקוי, כל אחת בדרכה שלה, והן השפיעו על דמותה של הבוגרת האישה-מורה הדתית-לאומית העתידית.⁹⁸ לכל אחת היה אופי ייחודי, והיא עסקה בתחומי פעילות שונים והשפיעה אחרת על התלמידות. עם מורות אחרות הן עיצבו את רוח המוסד באשר להגשמה האישית הנשית, הן מבחינה מקצועית, הן מבחינה מגדרית והן מבחינה ציונית-דתית, והכינו את התלמידות לקראת התמודדותן עם תמורות הזמן.

יהודית ברלין (תרס"ד-תרל"ט, 1904-1978)⁹⁹ ביקרה בארץ למשך שנה בשנת תרפ"ז, ולימדה אנגלית, ספרות והיסטוריה כללית. לאחר מכן חזרה לאוניברסיטה בציריך, שם הוסמכה לדוקטור בספרות אנגלית. בשנת תר"ץ (1930) חזרה ד"ר ברלין לארץ והחלה ללמד בסמינר דרך קבע, אם כי על פי תלמידותיה ואף לפי הערות מפקח מחלקת החינוך, לא הצטיינה בהוראה.¹⁰⁰ עיקר פעילותה המבורכת היה דווקא מחוץ

97. בעבור טיולים בשנים תרפ"ז-תרצ"ב ראו אמ"א, יומן בית המדרש למורות, עמ' 85-88; אמ"א, אלבום צילומים; מאמרו של שפנייר בקובץ זה; בן ישראל, הטיול, עמ' 39-45.

98. על מורות כסוכנות מגדריות ראו תדמור-שמעוני, שיעור מולדת, עמ' 253-256.

99. ראוי להאיר בזרקור על אישיותה המיוחדת של יהודית ברלין-ליברמן ופעילותה. נראה כי למרות הישגיה הרבים היא ידועה פחות ומבחינות רבות האפילו עליה אביה, הרב מאיר בר-אילן (ברלין), מנהיג תנועת המזרחי, ובעלה החכם הענק הפרופ' שאול ליברמן, שנישאה לו בשנת תרצ"ב. בימי מלחמת העולם הראשונה נשארה ברלין בליטא עם סבתה, בעוד הוריה שהו בניו יורק. לאחר המלחמה נסעה גם היא לשם ולמדה בהאנטר קולג' ובאוניברסיטת קולומביה ואחר כך בציריך, ובשנת 1930 סיימה שם עבודת דוקטור בנושא מקורות הספרות הרבנית בשירתו של רוברט בראונינג, והוציאה אותה כספר בירושלים בשנת 1934. בסוף שנת ת"ש (ספטמבר 1940) נסעה שוב לניו יורק עם בעלה, כשהתמנה לפרופסור בבית המדרש לרבנים במנהטן. במשך ארבעים שנה ניהלה ברלין-ליברמן את בית הספר העברי לכנות 'שולמית' בכרוקלין, טיפחה זיקה ציונית-דתית-עברית עמוקה בקרב תלמידותיה ושמרה על קשרים הדוקים עם הארץ. גם בארצות הברית כמו בארץ הייתה פעילה בהסתדרות נשי מזרחי ובארגונים אחרים שפעלו למען ישראל ולמען תרבות עברית ודתית. היא כתבה מאמרים בעיתון העברי האמריקני הדואר ועוד. על אישיותה ראו גם מאמרים שנכתבו לאחר פטירתה, כגון הדואר 58, 12 (כ"ז בטבת תשל"ט, 26.1.1979); ריאיון עם תמימה בר-אילן, חולון, 17.9.2003. לפרטים ביוגרפיים ראו תדהר, אנציקלופדיה, 5, עמ' 2285; שם, 1, עמ' 582-583; הרשלג-מופס, יהודית ברלין; ובמיוחד מאמר אוטוביוגרפי: ברלין-ליברמן, מאמר אוטוביוגרפי, עמ' 159-176.

100. ראיונות עם תהילה (שליק) קריגר, ירושלים, 30.1.2003, 8.12.2002; ארוה (גרבר) ענברי, ירושלים, 29.12.2003; הבה (אורנשטיין) מלכיאלי, ירושלים, 25.1.2004, חנה (פינצ'ובר) אורבך, ירושלים, 22.1.2004; דוח ללא

לכיתת הלימוד. מתוך דאגה לתלמידות הצעירות שהגיעו לירושלים מהיישוב הישן בצפת ובטבריה, מהיישוב החדש בתל אביב ובחיפה ומהמושבות, היא הקימה פנימייה: "ולא הצד הכלכלי עיקר, אלא החנוך עיקר", כתבה בשנת 1938, "בנות חוץ מוצאות סביבה דתית בהדרכת בית מתאימה, בשלחן של שבת, בתפילה ובזמירות וב[השגחה] נעימה ומעולה".¹⁰¹ כדי לממן את המיזם היא והשקיעה מאמצים רבים בגיוס תורמים בארץ ובחוץ לארץ, ואף נסעה בעצמה לגייס כספים באנגליה, בסקוטלנד ובאירלנד.¹⁰²

איור 10: תלמידות בפנימייה ליד בניין הסמינר ברחוב אלחריזי, שכונת רחביה, ת"ש (1939/40) הצילום באדיבות ארזה (גרבר) ענברי. מקור: אמ"א, אלבום צילומים, ס-73

עוד מיזם שהיה יקר ללבה של ד"ר ברלין מדגים את ערכיה החברתיים ואת הקשר שבין עבודתה בסמינר בירושלים ומחוצה לו: "בשנות השלושים", כתבה, "[...] חייבה המציאות הקמתו של מעון יום לפעוטות כדי לאפשר לאימהות לקחת את מקומם של בעליהן שנקראו לשרת במקומות אחרים. אני הרגשתי כי החובה לייסד מוסד כזה בירושלים, ובמיוחד לקבוצות דתיות, נפלה עליי".¹⁰³ לכן הקימה בשנת תרצ"ז גן ילדים ומעון בירושלים, 'גן מרים' (לזכר הרבנית מרים ברמן, אשתו של הרב יעקב ברמן, המפקח על בתי הספר של המזרחי), ליד הסמינר ברחוב אלחריזי – והם שימשו גם מקום לעבודה המעשית של הסמינרסטיות.¹⁰⁴ מלבד עבודתה בבית המדרש למורות ולמענו הקדישה ברלין-ליברמן את זמנה ומרצה גם בארגוני נשים בירושלים, בעיקר

תאריך, אצ"מ, J17/1566, עמ' 14-15.

101. 'מגבית לטובת בית המדרש למורות שלנו, מפעולותיה של הגב' ד"ר ליברמן', דוח לא חתום, 23.3.1938, אצ"מ, J17/391.

102. שם; ריאיון עם גיטתה תמימה בר-אילן, חולון, 18.9.2003.

103. ברלין-ליברמן, מאמר אוטוביוגרפי, עמ' 171, התרגום שלי.

104. אמ"א, יומן בית המדרש למורות, זמן חורף תרצ"ז [ללא עימוד]. דוח מחורף תרצ"ז, אצ"מ, J17/390. בסיוון תרצ"ט למדו בגן ובמעון כ-50 ילדים ('גן ילדים "מרים"', ירושלים, ז' בסיוון תרצ"ט, גצ"ד חטיבה 10/5, תיק 15, ויש שם גם צילום וקבלות על כספים שהתקבלו).

בסניף הירושלמי של 'הסתדרות נשי המזרחי' ובפעולות ציבוריות נוספות למען הקהילה. יותר משלימדה אנגלית או היסטוריה חינכה ברלין-ליברמן לחשיבות התרומה האישית לקהילה, לדאגה לזולת ולאהבת הבריות.

מעל כולן הייתה ד"ר נחמה ליבוביץ (תרס"ה-תשנ"ז, 1905-1997), לימים פרופסור לתנ"ך באוניברסיטה העברית,¹⁰⁵ שכונתה "המשאב העיקרי של בית המדרש"¹⁰⁶ וחוללה מהפך בחייהן של רבות בשיעוריה המאלפים בתנ"ך, בהיסטוריה כללית, בתולדות עם ישראל ובפדגוגיה. ליבוביץ' הייתה המורה, בה"א הידיעה, מחנכת דגולה ורגישה לזולת ברמה הלימודית והאישית, בהקשבה ובעשייה, ועם זאת דרשה את מרב המאמצים מכל אחת, ללא פשרות. היא הייתה אישה צנועה בכל דרכיה, הסתפקה במועט והייתה ציונית בכל רמ"ח איבריה. במשך כמעט שלושים שנות הוראתה בסמינר לא הייתה תלמידה שלא זכרה את שיעוריה ולא ציינה את השפעתה העצומה על עבודתה ועל חייה דרך אהבה וכבוד לזולת.¹⁰⁷ נחמה הציבה דגם לא רק לתלמידותיה בסמינר ובמקומות אחרים אלא נודעה ברבות הימים כ"מורת המורים".¹⁰⁸

כל אחת משתי המורות האלה הייתה דמות ייחודית, עסקה בתחומי פעילות שונים והשפיעה השפעה אחרת על התלמידות: נחמה ליבוביץ' – בלמדנותה ובמסירותה ללימוד וללומדת, מתוך רגישות אך בלי להסתפק בבינוניות. יהודית ברלין-ליברמן – בפעילותה הציבורית, בחזונה ובמפעלים שיזמה ופעלה להגשימם. שתיהן היו ילידות מזרח אירופה; שנתיים בלבד הפרידו בין גיליהן; שתיהן עלו ארצה סביב שנת 1930 לאחר שהשלימו את לימודיהן באוניברסיטה והוסמכו בתואר דוקטור; שתיהן נישאו ולא ילדו ילדים – אך גידלו דורות רבים. יהודית ברלין-ליברמן אמנם לימדה בסמינר, אך דווקא פעילותה מחוץ לכיתות הלימוד היא שתרמה למוסד והציבה דגם לחיקוי בקרב תלמידותיה. נחמה ליבוביץ' הצטיינה בהוראה בכל התחומים ומשכה אל אוהלי התורה שלה תלמידים רבים, גברים כנשים. עם זאת שתי הנשים התנגדו לכל הגדרה פמיניסטית, ובוודאי היו מסכימות עם דבריה של הלני ברט, שהתנגדה ל"דרך טרגית למדי" שבה "פה בארץ הולכות אחיותינו בדרך תנועת האשה בארצות אירופא [...]

105. אין כאן מקום להרחיב על הביוגרפיה של נחמה ליבוביץ', שכתבו עליה רבות.
106. דוח על בית המדרש למורות [ללא תאריך], אצ"מ, J17/1566, עמ' 9-11, הציטוט בעמ' 9.
107. מלבד עבודתה בבית המדרש למורות של המזרחי לימדה ליבוביץ' גם בבית צעירות מזרחי, שהיה מוסד נפרד בירושלים (ראו את מאמרה של רוזנברג-פרידמן בקובץ זה), בסמינר לתלמידות הגולה ובמקומות רבים בירושלים כפרט ובארץ בכלל.
108. מלבד הספרים והמאמרים הרבים של נחמה ליבוביץ' נכתבו עשרות אם לא מאות ספרים ומאמרים על אישיותה המיוחדת, על תרומתה ללימוד תנ"ך, על דרכי הלימוד שלה ועל השפעתה העצומה על תלמידיה. ראו ארנד ואחרים, פרקי נחמה, ובמאמרים שם ראוי לציין את דבריו של שאול ליברמן על הענקת 'פרס יהודית ליברמן' לנחמה ליבוביץ', עמ' 21-23.

דרך חיקוי לאופי גברי ופעולה גברית",¹⁰⁹ אך במבחן המציאות אכן פרצו גבולות וסללו דרכים חדשות לפעילות נשים דתיות.

מורות נוספות לימדו את התלמידות, חינכו אותן והשפיעו עליהן: לאחר פתיחת המסלול לגננות בשנת תרצ"ג לימדה קורסים על תורת הגן¹¹⁰ הגנת המוערכת ומייסדת הגנים בירושלים הגברת חסיה פיינסוד-סוקניק (תר"ן-תשכ"ח, 1889-1968).¹¹¹ קודם עבודתה בהוראה בסמינר היא הקימה גני ילדים על טהרת העברית בירושלים וניהלה אותם,¹¹² הייתה חברה בוועד הקהילה של ירושלים ובבית הדין העליון של הסתדרות המורים, שימשה ציר בקונגרסים ציוניים ולחמה למען שוויון זכויות לנשים.¹¹³ ראיות לציון גם ד"ר גרטה ליבוביץ' (תרס"ז-תשס"א, 1907-2001),¹¹⁴ שלימדה כימיה ופיזיקה; גברת צפורה שנוור, שלימדה מלאכת יד במשך יותר משני עשורים, ועוד מורים ומורות בעלי ייעוד חינוכי וציוני. עם זאת חובה לציין שלמרות השבחים שהורעפו על בית המדרש למורות על גבי דפי התור, עיתון המזרחי,¹¹⁵ ולמרות הסגולות של כל מורה ומורה, בדוחות של מפקחי הוועד המפקח של בית הספר החרדיים, של מפקחי הוועד הלאומי ושל מפקחי מחלקת החינוך של ממשלת המנדט נכתבו תיאורים רבים על ליקויים חמורים בסדרי הלימודים ואכזבה מדרכי ההוראה של מרבית המורים.¹¹⁶ היו גם יוצאים מן הכלל, נקודות אור בסמינר, ובראשם האירה ד"ר נחמה ליבוביץ'.

109. ברט, 'שאלת הסמינרים', התור 8, 5 (ח' בכסלו תרפ"ח, 2.12.1927), עמ' 3.
110. לפירוט תוכני הקורסים, כולל הדרכה צמודה בעבודה מעשית, ראו דוח וללא תאריך, תרצ"א-תרצ"ב, אצ"מ, J17/388, עמ' 1-2.
111. פיינסוד עלתה ארצה בשנת 1912 לאחר סיום לימודיה במכון הפדגוגי בברלין, ובארץ נישאה לארכאולוג הפרופ' אליעזר ליפא סוקניק. רבות נכתב על פיינסוד-סוקניק (כולל ספר אוטוביוגרפי, פיינסוד-סוקניק, פרקי גן), ואין כאן מקום להרחיב. לסקירה על פעילותה ראו תדהר, אנציקלופדיה, ו, עמ' 2672-2673.
112. שחור-רובין, גננות עבריות, עמ' 179.
113. תדהר, אנציקלופדיה, 6, עמ' 2672-2673; על פעילותה למען שוויון זכויות ראו שילה, המאבק על הקול, עמ' 135-136, 141, 156, 320, 329, 344.
114. גרטה וינטר נישאה לישעיהו ליבוביץ', לימים פרופסור למדע ולפילוסופיה באוניברסיטה העברית, שהכירה בפעילות ציונית בגרמניה. בשנת 1933 סיימה את עבודת הדוקטור שלה בתחום ההיסטוריה של המתמטיקה, והזוג עלה ארצה בשנת 1934. מלבד עבודתה כמורה הייתה ליבוביץ' עורכת, שימשה המזכירה המדעית של האנציקלופדיה העברית וגם כתבה בה ערכים בתחומי המדע. לשיחה מעניינת, 'על האשה', אפשר לראות את גרטה ולשמע את עמדותיה (ככל שהתאפשר) באשר למעמד האישה. ראו שיחה של אבי כצמן עם ישעיהו וגרטה ליבוביץ', 1994. 20.5. <https://www.youtube.com/watch?v=k4z5rJgp8RA>, מלבד תגובות קצרות במילים ובשפת הגוף אפשר לשמוע את תגובת גרטה החל מרקה 15:30 ועד 17:05, וכן בדקה האחרונה, 1:22:19-1:21:30.
115. לדוגמה: הרמן שטרוב, 'בית המדרש למורות של המזרחי בירושלים', התור 5, 10 (בטבת תרפ"ה, 2.1.1925), עמ' 3-4.
116. דוח מ-5.2.1933 מאת ד"ר יוסף לוריא, ראש מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית, על ביקורו בבית המדרש למורות מזרחי, דצמבר 1932-ינואר 1933, אצ"מ, J17/388, Report of Joint Inspection conducted, in February 1939, אצ"מ, J17/1566.

רוב המורים היו יוצאי מזרח אירופה, בעיקר ממרחב ליטא, או ילידי גרמניה שלמדו באוניברסיטאות בגרמניה ולפני עלייתם היו פעילים בארגונים ציוניים שם.¹¹⁷ הם הכירו בחינוך שילוב לימודי חול עם לימודי קודש ובמחויבות לשמירת המצוות. עם זאת, כפי שמשקף בחילוקי הדעות בין הלני ברט ובין מנהיגי המזרחי ובראשם הרב מאיר בר-אילן, לא תמיד הייתה הסכמה על אופי השילוב בין הקניית השכלה כללית ובין המחויבות לחינוך דתי, לנאמנות למסורת ולשמירת המצוות, במיוחד כאשר לחינוך הבנות. כמוסד נשמרה בו גישת השמרנות החינוכית, אך היו בו מורים שהשכילו להשתמש בדרכי הוראה לפיתוח חשיבה ולהתמודדות עם צורכי השעה ושימוש דגמים לחיקוי לא רק במקצועותיהם אלא גם בחיים, וכל אלו העצימו את התלמידות ועיצבו אותן כמורות שברבות הימים הובילו את החינוך הציוני-דתי בארץ.

מתיחת הגבולות – בית המדרש למורות של המזרחי כמעצב האישה הציונית-דתית

חשיבות החינוך כמכשיר לבניית החברה הציונית החדשה בארץ ישראל לא הייתה מוטלת בספק, ועם זאת היו טמונות בעיצוב אופיו סוגיות סבוכות ובעייתיות, חלקן ייחודיות למגזרים למיניהם. הפיכת ההצהרות בעניין חינוך לתכניות פעילות הלכה למעשה הייתה מהוססת ומעורפלת ואף לא תוקצבה כראוי.¹¹⁸ בעבור הדתיים בקרב הציבור הציוני חייב המפגש המשולש בין המסורת, ההשכלה והלאומיות הערכה מחודשת כאשר לשותפות נשים בו. לא הרב פוזננסקי בשנת 1919, לא ראשי תנועת המזרחי בשנת 1924 ולא הסגל של בית המדרש למורות במהלך שנות העשרים והשלושים קראו תיגר על המסורת או תבעו שינוי במעמד האישה הדתית. ההפך הוא הנכון, הם ביקשו להעמיק את מחויבות הבת לתורה ולמצוות וחינכו למילוי תפקידיה המסורתיים בחינוך הילדים ובעזרה לזולת, אך בתוך כל אלו נמתחו גם גבולות המוסכמות. מגוון סיבות הביאו להצלחת המוסד בהתמודדות עם האתגרים שליוו אותו בשני העשורים הראשונים להקמתו, אם כי לעתים הייתה ההצלחה חלקית בלבד: במשך

117. ההשפעה הגרמנית בסמינר הייתה מעבר להשפעה האירופית-גרמנית בכלל הסמינרים מראשיתם (זלקין, המורה, עמ' 25) ועד אמצע שנות המנדט, כפי שתיאר דרור, אקדמיזציה, עמ' 13-17, והייתה גם השפעה אישית בולטת וחזקה. מחקריו של זלקין על החינוך היהודי בליטא (זלקין, יבנה, עמ' 121-143, ודין על חינוך הבנות, שם, עמ' 129-132 ועוד) ומחקרים אחרים מצביעים על רצף ישיר, וראוי מחקר בנושא זה. כמו כן ראוי להמשיך ולהעמיק במחקר בהיבט המגדרי לא רק כאשר לחינוך בנות בליטא אלא גם בתפיסות הדתיות, החברתיות והמגדריות של המורים והמורות שהגיעו משם אל בית המדרש למורות בירושלים. כמו כן המורות שצוינו במאמר זה ואחרות דומות במאפייניהן לדגם שהציגה פס-פרידנרייך לנשים יהודיות בעלות השכלה גבוהה באירופה בימים ההם בתחומים רבים (הגירה, בחירת הוראה כמקצוע, לימוד שפות ועוד), אך מתוך 140 נשים שנבחנו במחקרה רק נחמה ליבוביץ' מוזכרת שם (פס-פרידנרייך, אשה, יהודיה ומשכילה, עמ' 60, 185), וראויה בחינה מגדרית מעמיקה כאשר לעמדותיהן ופעילותן.

118. אלבוים-דרור, חינוך בסדר הקדמה, עמ' 3-21; אלבוים-דרור, אשנבי הזמנות, עמ' 29-71.

כעשור הוא היה הראשון והיחיד בארץ להעניק חינוך דתי על יסודי והשכלה כללית לבנות ציוניות-דתיות; רמת ההשכלה של המורים הייתה גבוהה (גם אם לא תמיד רמת ההוראה שלהם); מורי המוסד הכשירו את התלמידות כמורות מתוך ייעוד וגם מתוך ההכרה במציאות הכלכלית שחייבה את שותפות הנשים בפרנסת המשפחה, מה שהתיר את רכישת החינוך הנדרש לבנות. כל אלו הביאו לסמינר תלמידות מחוגים רחבים של הציבור הדתי: מהיישוב הישן, ממושבות הגליל ומקרב העולים החדשים ממרכז אירופה. מפתחת בית המדרש למורות באמצע שנת תרפ"ד (1924) ועד אמצע שנות השלושים לא היה בארץ שום בית ספר על-יסודי דתי אחר לבנות מלבד מוסדות להכשרה מקצועית למלאכה ולפקידות. ואולם חלוקת המשאבים, הן של התנועה הציונית והן של תנועת המזרחי, הפלתה לרעה את חינוך הבנות: "חינוך הבנות", כתבה הלני ברט בסוף 1927, "תמיד היורש הנחשל של אחיו התקיף",¹¹⁹ והמצב לא השתנה במשך עשורים רבים.

בשנות השלושים, עם עלייתם של יהודים דתיים רבים מגרמניה וממרכז אירופה, הייתה תנופה מחודשת בהתפתחות החינוך הדתי העל-יסודי לבנות; הפעם לא ביזמת תנועת המזרחי אלא ביזמת ההורים. כאמור, נפתחו בתי ספר ברוח הרב שמשון רפאל הירש בירושלים ובתל אביב והם משכו אליהם תלמידות שהיו קודם לכן מועמדות לבית המדרש למורות של המזרחי בירושלים.¹²⁰ בשנת הלימודים תרצ"ז, כ-13 שנים לאחר הקמת בית המדרש למורות המזרחי בירושלים, יסד הרב ד"ר יעקב אלישקובסקי את 'בית המדרש לגנות תלפיות' בתל אביב (לימים 'תלפיות', המכללה האקדמית לחינוך').¹²¹ רשת בית יעקב הקימה בתל אביב בשנת תרצ"ז סמינר (כיתות תיכון משולבות בהכשרה פדגוגית), ושנה אחר כך נפתח סמינר למורות גם בירושלים.¹²² לטענת רחל אלבוים-דרור, גם הקמת מוסדות להשכלה גבוהה פגעה בהכשרת המורים ובמעמדם,¹²³ ויש לבדוק את תקפות טענה זו גם באשר לנערות ולנשים בציבור הדתי-לאומי.

המנהלים וסגל ההוראה לא התכוונו לחולל מהפכה ולא ראו את עצמם מעניקים חינוך פמיניסטי לתלמידות אלא הכירו בהשתנות הזמנים והתמודדו עם האתגרים כדי לחזק את המסורת, להעלות את רמת החינוך של בנות ישראל ולטפח את מחויבותן לתורה, לעם ולארץ, דהיינו – לדרכה של הציונות הדתית, תנועת המזרחי. המסר נמסר לאו דווקא בשעות ההוראה הפורמליות של המורים או בתכניות הלימוד אלא באורח חייהם של המורים ובהתייחסותם לתלמידות. אין ספק שהחינוך היהודי

119. הלני ברט, 'לשאלת הסמינרים', התור 8, 5 (ח' בכסלו תרפ"ח, 2.12.1927), עמ' 3.

120. ראו מסקנות ברנד, חינוך המזרחי, עמ' 339-340.

121. ברנד, הכשרת מורות, עמ' 241-243.

122. וייסמן, חינוך בנות דתיות, עמ' 56; רשף ודרור, החינוך העברי, עמ' 98.

123. אלבוים-דרור, חינוך בסדר הקדמה, עמ' 18.

והשכלה הכללית, המחויבות לתורה ומצוות וההזדהות עם המפעל הציוני, כל אלו טמנו בתלמידות אחריות אישית לחברה ולטיפוח חזונה.

ברם החינוך שניתן לתלמידות ודמויות המופת של המורים ובמיוחד המורות שעמדו לפנייהן, מתחו את גבולות המוסכמות החברתיות והביאו לתמורות מרחיקות לכת. החינוך שהתלמידות זכו לו בשנות העשרים והשלושים נתן תוקף לפרשנויות החדשות באשר לתפקידן בחברה ולהתמודדותן עם אתגרי החברה. תנועת המזרחי הקימה בתי ספר במושבות ובמושבים החדשים, ובגרות הסמינר, שלא כרוב הבנות הדתיות, יצאו מבית הוריהן ולימדו ביישובים מרוחקים. בבוא הזמן הן גם התנדבו כמורות-שליחות במחנות העקורים באירופה ובמחנות העולים בארץ. נשים לימדו לימודי קודש ולימודי חול, ואחדות מהן המשיכו את לימודיהן לתארים אקדמיים.¹²⁴ רבות מהן היו פעילות גם בארגונים למען החברה, בעיקר בארגוני נשים.

במודע או שלא במודע השתנה מעמד האישה הציונית-דתית בארץ, בין היתר באמצעות העצמה אישית של הבוגרות, השתתפותן בעיצוב החינוך בארץ ופתיחת הזדמנויות חדשות לנשים צעירות ולמעורבותן בפעילות ציבורית. נראה כי אכן התרחשה 'מהפכה שקטה' או לפחות 'מתיחת גבולות ההסכמה', ומעמד האישה הציונית-דתית עוצב מחדש. מרבית הבוגרות שהתראיינו לא החשיבו את עצמן פמיניסטיות, והיו שאף הכריזו על שמרנותן לכאורה ומיהרו להצהיר: "לא היינו פמיניסטיות", אולם חייהן ודרכי פעילותן מצביעות אחרת. לדבריהן, החינוך בסמינר העניק להן את ערך החינוך הדתי ואת מחויבותן כלפיו.¹²⁵ הן הפנימו שאינן פטורות ממנו בשל היותן בנות; להפך – הוטלה עליהן אחריות כבדה והן פעלו כדי לממש את חובותיהן ולתרום את חלקן במפעל הציוני. רוב הבוגרות לימדו במשך שנים רבות, גם כאימהות צעירות, ופעלו בשדה החינוך בתפקידים שונים כפי שלמדו ממורותיהן בסגל ההוראה בבית המדרש למורות של המזרחי, שפגשו גם בשיעורי ערב ובשבתות, שהקשיבו וסייעו בעת מצוקה והאמינו ביכולות תלמידותיהן. כל אלו השפיעו על דרכיהן של הבוגרות כמורות וכנשים מעורבות בחברה.

בתחום התפתחות החינוך הדתי-לאומי לבנות בארץ עניינים רבים נותרו פתוחים, ועם זאת דרך הפריזמה של בית המדרש למורות של המזרחי נפתח צוהר לדרכי

124. ראיונות עם ד"ר שרה כ"ץ, ירושלים, 12.12.2003 ועם פרופ' דבורה הכהן, ירושלים, 9.11.2003.
125. רוזנברג-פרידמן הגיעה למסקנה דומה באשר לזהות המורכבת של החלוצה הדתית: "Religious women workers did not want to challenge the traditional idea of women's place in the public sphere; but they advocated a functional change and in their actions undermined their traditional identity."
רוזנברג-פרידמן, הזהות המורכבת, הציטוט בעמ' 102. על המשכיותן של תפיסות אלו בקרב נערות ציוניות-דתיות בסוף המאה ה-20 ראו רפפורט ואחרים, נערות ציוניות-דתיות, עמ' 223-234. הדיון נמשך גם כיום ונכתבו עבודות רבות הדנות במגדר ובלמוד תורני, הן במחקר והן בכמות אחרות, ראו פיוטרקובסקי, נשים ותלמוד תורה, עמ' 112-125; פיוטרקובסקי, לימוד גמרא, עמ' 297-305; אדמנית, חינוך הבנות והבנים, עמ' 287-295; אתגרים בחינוך.

ההתמודדות של החברה הציונית-דתית – ראשי הציבור, ההורים, המורים, המורות והתלמידות – עם אתגרי התקופה, עם אתגרי החינוך הדתי-לאומי ועם האתגרים שעמדו ועודם עומדים בפני האישה הדתית בחברה הציונית.

חינוך הבנות הוא שעמד במרכז הדאגות והדיונים – ולא הרצון לחולל שינוי במעמד האישה, אולם חינוך הבת אפשר דרך חדשה ונתן לה תוקף, והוא שהעצים אותה לממש את יכולותיה. אף על פי שקובעי המדיניות רצו 'רק' להעניק חינוך לבת ולחזק את מחויבותה למסורת, דהיינו ללכת בדרכי הציונות הדתית, למעשה נמתחו הגבולות וההסכמה בחברה ובפועל התרחשה 'מהפכה שקטה' – והיא נמשכת גם כיום.

ישאלת הסמינרים

תקוער את יסודות ההרגשה הדתית, את ההרמוניא האישית של צעירים וצעירות-לפני כצאם את סקופם בעולם, אותה ההרמוניא האישית שאינה גדלה אלא על יסוד השקפת עולם בלתי ברוסנת, רק כתי ספר אלה (ובית הספר הריאלי החכמוני כחל-אביב) הם כתי ספר התיכוניים החותרים לסמרה זו. אין צורך להרחיב את הרבור על לקוי חנוך שאינו מוסר על אידיאה. אתה גדולה הנחנת: גון ואופי לכל פרשי החיים (תהא אידיאה זאת אידיאה דתית או אידיאה חברתית ויצרת). החיים הרוחניים בכתי ספרנו בארץ מרחפים באויר. יסוד: הרכבה של לאוטיות ואהבת מולדת, רציונליות וסקצת סן הסקצת סן בית ספר עמלני; יסוד לא חוק ולא רחב.

חנוך הבנות שהיא תמיד היוורש הנחשל של אויו התקוף, מה עליו? פה בארץ הולכות אויומיני בדרך תנועת האשה בארצות אירופא, דרך מרגית לכדי, דרך חקוי לאופי גברי ולפעולה גברית, וכך סתאחו בכתי הספר לבנות בארץ חקוי של חקוי. עדין לא נשטעה בארץ הורישה הגדולה לחנוך בנות בקורי, לחנוך הסכירי באופי הסיווח של האשה בקצב הנשי הפניסי, המראה לילדה לאשה הצעירה מרחבי יצירה, הסגלה את כחותיה הפניסיים לחפוס את אושר היהדות הסמורתיית ככת עצבותה וכניסי לבת, ולהחיות נפשות רעננות כחיי סצוות סחוך קרבת אלהים. לקראת שאיפות כאלה סכוון בית המררש למורות של המורתי את פעולותיו זה תפקידו-היסל? תנו אפשרות קיומו להתפתחות המוסר התי סספר שנים, והתפתחותו סככותה, ושאיפתו: לפתור שאלת עתיד זו.

יסוד סמינרים להשתלמות מורים – זוהי חוכת הסכשלה ככל ארין בעלה תרכות. כל שלטון הסחוק כתי ספר דואג לגרל דור צעיר של מורים, לסמן יוכל להרחיב את רשת כתי הספר לעת הצורך ולעת סצוא. הצבור סעונין שיהא חנוך המורים נתון להשגחת השלטון הסככו כיריו את החנוך העכטי, סעונין כחנוך המורים אשר כיריהם יססור את ספעלו ואת הוצאת שאיפתו לפועל.

בארץ ישראל נוספים על תפקידי החנוך ככלל, תפקידי יצירה סיוחיים: פתוח הרגש הלאומי, יצירה קשרים למולדת, חדוש חיי השפה העברית, שכלול האופי העמסי על ידי סוינת סכטפים שונים בשעת קבוץ גליות, על יסוד תרכות של עבר עתוקה, כתנאי הוה ההולך ונוכע. אמנם כן ברנע זה אין ארץ ישראל זקוקה למורים חרשים, יש סספר מורים מחוסרי עבודה שעלו אלינו כן בגולה, אולם אין רשות לסגור סוסרות קיטים גם ברנע כוה. יש צורך בקסוצים-אולם חיי עם אינם נספקים בהפסק סקוד כספים. דורשים הבראה אבל לא ליקיודציא, ומה נעשה בהפסק המסר? ומה נעשה לעליה חדשה כי תכא? והיום אין עוד סקום לילדים בכתי הספר, וכואו יום והסוני העם ידרשו השכלה חנוך לבניהם, ולא יסצאו מורים מוכשרים, שיוכלו להסוין ולשכלל את הסמורת הצעירה של חנוך ארצי ישראל, ומסורת להשתלמות מורים נסגרו כיום עברה וקם.

וכל זה כנוגע לסמינרים ככלל. לבתי המררש למורים ולמורות של המורתי ישנם עוד יסודות חיוניים עסוקים יותר, כאיזה סקום בארץ יש אפשרות להורים הררים לרקנות לבניהם ולכנותיהם השכלה תיכונית או גבוהה כלי סכנה שהשפעת הסכיכה

איור 11: נספח: הלני ברט, 'ישאלת הסמינרים', התור 8, 5 'ח' בכסלו תרפ"ח, 2.12.1927, עמ' 3.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- E. Edwards, *Women in Teacher Training Colleges, 1900–1960*, London 2001. אדורדס, מורות
- E. R. Adler, *In Her Hands: The Education of Jewish Girls in Tsarist Russia*, Detroit MI 2011. אדלר, חינוך הבנות היהודיות
- ב' אדמנית, "חינוך הבנות והבנים הדתיים מבט מגדרי משפחתי", בתוך: ל' רוזנברג-פרידמן, "ש רקנטי וי' ביטי (עורכים), זהו(ת) החמ"ד, מאה שנים לחינוך הציוני-דתי, ירושלים תשע"א, עמ' 287–295. אדמנית, חינוך הבנות והבנים
- הארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים, ירושלים. אהע"י
- מ' אוסטובסקי [המאירי], "ראשית המזרחי בארץ", בתוך: י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, ירושלים תשל"ז, כרך א, עמ' 387–381. אוסטובסקי, ראשית המזרחי
- A. Oram, *Women Teachers and Feminist Politics, 1900–1939*, Manchester 1996. אורם, מורות ופמיניזם
- ע' אטקס וד' אסף, החדר, מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות, תל אביב תש"ע. אטקס ואסף, החדר
- ר' אלבוים-דרור, "אשנבי-הזדמנות' ניצול והחמצה – אירועים מתולדות החינוך", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 41–42 (תשנ"ז), עמ' 29–71. אלבוים-דרור, אשנבי הזדמנות
- ר' אלבוים-דרור, "האישה הציונית האידיאלית", בתוך: י' עצמון (עורכת), התשמע קולי?, ירושלים ותל אביב תשס"א, עמ' 95–115. אלבוים-דרור, האישה הציונית
- ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א-ב, ירושלים תשמ"ו-תש"ן. אלבוים-דרור, החינוך העברי
- ר' אלבוים-דרור, "החינוך בסדר הקדמה הציוני, פאראדוקסים והתרתם", בתוך: ר' שפירא וא' כשר (עורכים), רשפים, היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך, תל אביב תשנ"א, עמ' 3–20. אלבוים-דרור, חינוך בסדר הקדמה
- ר' אלבוים-דרור, "נשים באוטופיה הציונית", קתדרה 66 (תשנ"ג), עמ' 111–143. אלבוים-דרור, נשים באוטופיה
- מ' אלון, מעמד האישה, משפא ושיפוט, מסורת ותמורה ערכיה של מדינת יהודית ודמוקרטיה, תל אביב תשס"ה. אלון, מעמד האישה

- מ' אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה
 בגרמניה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א.
- M. Eliav, "Pioneers of Modern Jewish and Religious
 Education for Girls: The First Schools in Germany in
 the 19th Century", in: Y. Rich & M. Rosenak (Eds.),
*Abiding Challenges, Research Perspectives on Jewish
 Education*, London 1999, pp. 145–159.
- D. Ellenson, "German Orthodox Rabbinical Writings
 on the Jewish Textual Education of Women: The Views
 of Rabbi Samson Raphael Hirsch and Rabbi Esriel
 Hildesheimer", in: M. A. Kaplan & D. Dash Moore
 (Eds.), *Gender and Jewish History*, Bloomington IN
 2011, pp. 158–169.
- אמ"א
 ארכיון מכללת אפרתה, אפרתה, המכללה האקדמית לחינוך,
 ירושלים.
- י' אנגל, "חנוך המזרחי והתפתחותו", בתוך: ד' קמחי ול"י
 ריקליס (עורכים), ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-
 תשי"ג, תל אביב תשט"ז, עמ' 226–231.
- אצ"מ
 ארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.
- מ' ארביב, "דמותה ומשנתה של פלורה רנדגר:
 המניעים למסעותיה לירושלים", איגוד ב (תשס"ט), עמ' 149–164.
- מ' ארנד, ר' בן-מאיר וג"ח כהן (עורכים), פרקי נחמה,
 ספר זכרון לנחמה ליבוביץ, ירושלים תשס"א.
- אתגרים בחינוך
 "אתגרים בחינוך הבת הדתית בעידן המודרני", האשה
 ביהדות, סדרת דיונים מס' 3, רמת גן תש"ס.
- S. Fogiel Bijaoui, "Un chemin d'émancipation:
 L'Alliance israélite universelle et les femmes juives
 de Palestine (1872–1939)", *Archives Juives* 46 [1]
 (2013), pp. 107–119.
- מ' בן יעקב, "ראשיתו של חינוך ציוני-דתי לבנות בארץ-
 ישראל", בתוך: ש' רו (עורך), מאה שנות חינוך ציוני-דתי,
 ירושלים תשס"ז, עמ' 63–86.
- אלניאב, החינוך היהודי
 חלוצי החינוך
- אלנסון, כתבים רבניים
- אנגל, חנוך המזרחי
- ארביב, פלורה רנדגר
- ארנד ואחרים, פרקי
 נחמה
- ביז'אוי, נתיב של
 שחרור
- בן יעקב, חינוך
 ציוני-דתי

- מ' בן יעקב, "תלמידות ומורות בחינוך הדתי-הלאומי בארץ-ישראל: ראשיתה של מכללת אפרתה כמקרה בוחן", בתוך: ל' רוזנברג-פרידמן, י"ש רקנטי וי' ביטי (עורכים), זהו(ת) החמ"ד, מאה שנים לחינוך הציוני-דתי, ירושלים תשע"א, עמ' 91-103.
- י' בן ישר, "חוכמת נשים פרצה חומה, ראשית החינוך המודרני לבנות יהודיות בירושלים", עת-מול 246 (תשע"ו), עמ' 15-17.
- ט' בן ישראל, "הטיול כמרכיב של תרבות הגוף בחינוך העברי, 1887-1937", דור לדור כז (תשס"ו) עמ' 39-45.
- מ' בן-פרץ, "אשה מורה", בתוך: מ' צלרמאיר ופ' פרי (עורכות), מורות בישראל, מבט פמיניסטי, תל אביב 2002, עמ' 134-145.
- ש' בן-צבי, "הבת בחינוך הפורמלי", עיונים בחינוך 12 (תשל"ו), עמ' 107-147.
- ד"נ בריןקר, "הועד המפקח על בתי הספר החרדים (סקירה)", בתוך: ד"נ בריןקר (עורך), המזרחי בארץ-ישראל, ירושלים תרפ"ה.
- J. Berlin-Lieberman [autobiographical article], in: L. Finkelstein (ed.), *Thirteen Americans: Their Spiritual Autobiographies*, Port Washington, NY, 1953, pp. 159-176.
- י' ברנד, "חבלי הלידה של הכשרת מורות דתיות בישוב החדש בארץ ישראל", תלפיות יב (תשס"א-תשס"ב), עמ' 236-244.
- י' ברנד, "המאבק לחינוך חרדי במושבות: פעלם של "שומרי תורה" (ה' תר"מ-ה'תר"ע)", דרכנו בחינוך א (תשנ"ג), עמ' 55-79.
- י' ברנד, לידתו וצמיחתו של חינוך המזרחי (1902-1925), עבודת דוקטור, ירושלים תשנ"ו.
- ג' בת יהודה, "יעקב אלישקובסקי", אנציקלופדיה של הציונות הדתית, א, ירושלים תשי"ח, עמ' 124.
- ג' בת יהודה, "שאלת 'הקולטורה' והמזרחי", בתוך: מ' אליאב וי' רפאל (עורכים), ספר שרגאי: פרקים בחקר הציונות הדתית והעליה לארץ ישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 66-86.
- ר' גלעדי, בדרכי נועם, ירושלים תש"ס.
- בן יעקב, תלמידות ומורות
- בן ישר, חוכמת נשים
- בן ישראל, הטיול
- בן-פרץ, אשה מורה
- בן-צבי, הבת בחינוך הפורמלי
- בריןקר, הועד המפקח
- ברלין-ליברמן, מאמר אוטוביוגרפי
- ברנד, הכשרת מורות
- ברנד, המאבק לחינוך
- ברנד, חינוך המזרחי
- בת יהודה, יעקב אלישקובסקי
- בת יהודה, שאלת 'הקולטורה'
- גלעדי, בדרכי נועם

- גצ"ד גראייבסקי, בנות ציון
- פ' ב"צ גראייבסקי, בנות ציון וירשלים, ירושלים תרפ"ט; מהדורה מצולמת – ירושלים תש"ס.
- ז' גרוס, "תפקידו החברתיים של החינוך הממלכתי-דתי", בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, כרך ג: היבטים רעיוניים, רמת גן תשס"ג, עמ' 129-186.
- א' גרינבוים, "חדר הבנות" ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה", בתוך: ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה, הקשים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 297-303.
- י' דקל, תמורות בהכשרת מורים בחינוך העברי בארץ ישראל תרס"ד-תשכ"ב, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ב.
- י' דרוו, "בין 'אקדמיזציה' ל'הומניזציה' בהכשרת מורים בישראל", דרכים להוראה 1 (תשנ"ב), עמ' 11-37.
- י' דרוו, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני, ירושלים תשס"ח.
- י' דרוו, "פתח דבר", דור לדור מו (תשע"ג), עמ' 7-10.
- פ' היימן, האשה היהודית בסבך הקידמה, ירושלים תשנ"ז. Y. Herschlag-Muffs, "Judith Berlin Lieberman", in: P. E. Hyman & D. Dash Moore (eds.), *Jewish Women in America*, New York 1998, pp. 852-853.
- א' וגר, מבית המדרש למורים העברי למכללה לחינוך ע"ש דוד ילין שנת התשעים תרע"ד-תשס"ד 1913-2003, ירושלים תשס"ד.
- J. Wallach-Scott, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *American Historical Review* 91 [5] (1986), pp. 1053-1075.
- ש' ויינשטיין, "מעמד האשה הדתית כמורה: האם האיטור הפך להיותר?" בתוך: ט' כהן (עורכת), להיות אשה יהודיה, ד, ירושלים תשס"ז, עמ' 77-92.
- מ' וייס, "חינוך בעידן הקולוניאליזם: בית הספר לבנות ע"ש אוולינה דה רוטשילד בירושלים, 1923-1948", דור לדור מד (תשע"ג), עמ' 351-379.
- גרוס, החינוך הממ"ד
- גרינבוים, חדר הבנות
- דקל, תמורות
- דרוו, אקדמיזציה
- דרוו, כלים שלובים
- דרוו, פתח דבר היימן, האשה היהודית הרשלג-מופס, יהודית ברלין
- וגר, דוד ילין
- וולך-סקוט, מגדר
- ויינשטיין, מעמד האשה
- וייס, אוולינה

- D. Weissman, "Bais Ya'akov as an Innovation in Jewish Women's Education: A Contribution to the Study of Education and Social Change", *Studies in Jewish Education* 7 (1995), pp. 278–299. וייסמן, בית יעקב
- ד' וייסמן, "המחלוקת סביב הקמת בית הספר חורב", בתוך: נ' אילן (עורך), עין טובה, דר-שיח ופולמוס בתרבות ישראל, תל אביב תשנ"ט, עמ' 25–47. וייסמן, חורב
- ד' וייסמן, חינוך בנות דתיות בירושלים בתקופת השלטון הבריטי והתמסדותן והתגבשותן של חמש אידיאולוגיות חינוכיות, עבודת דוקטורט, ירושלים תשנ"ד. וייסמן, חינוך בנות דתיות
- ד' וייסמן, "חינוך בנות דתיות בירושלים בתקופת השלטון הבריטי", בתוך: מ' בר-לב (עורך), חינוך דתי ונוער דתי: דילמות ומתחים, תל אביב תשנ"ב, עמ' 9–29. וייסמן, חינוך דתי
- ד' וייסמן, "חנה שפיצר – מנהיגה חינוכית", בתוך: ט' כהן וי' שוורץ (עורכים), אשה בירושלים, מגדר, חברה ודת, רמת גן תשס"ב, עמ' 79–89. וייסמן, חנה שפיצר
- D. Weissman, "An Historical Case Study in Jewish Women's Education: Chana Shpitzer and Ma'aleh", *Nashim* 29 (2015), pp. 21–38. וייסמן, מעלה ושפיצר
- י' זלטנרייך, האנשים מכאן, מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב, 1882–1939, ירושלים תשע"ה. זלטנרייך, האנשים מכאן
- מ' זלקין, "המורה-המשכיל וה'מלמד': בין אידיאולוגיה לכורח כלכלי", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשרה למדעי היהדות, חטיבה ב, חלק 2 (תשנ"ד), עמ' 31–38. זלקין, המורה
- מ' זלקין, "שיהיה כלו עברי", רשת החינוך יבנה בליטא בין 'חינוך חרדי' ל'חינוך עברי', בתוך: ש' גליק (עורך), זכר דבר לעבדך, אסופת מאמרים לזכר דב רפל, ירושלים תשס"ז, עמ' 121–143. זלקין, יבנה
- ד' טאוב, בין ממלכתיות לייחודיות: עימותים ושורשיהם בחינוך הדתי-לאומי, (דור לדור כט), תל אביב תשס"ז. טאוב, בין ממלכתיות לייחודיות
- א' ידידיה, ביקורת מבוקרת, אלטרנטיבות אורתודוקסיות ל'מדעי היהדות' 1873–1956, ירושלים תשע"ג. ידידיה, ביקורת מבוקרת
- א' ידידיה, לגדל תרבות עבריה, חייו ומשנתו של זאב יעבץ, ירושלים תשע"ו. ידידיה, זאב יעבץ

- ינאי, הוועדה "הוועדה לקביעת יסודות התכנית של בתי המדרש למורים", דפים 16 (תשנ"ג), עמ' 7-28.
- כ"ץ, דת, עדה וחינוך
 לוז, מקבילים נפגשים
 מדרשי, סמינר
 לוינסקי
 מילר-סולומון, בחברת
 נשים משכילות
 מכמן, תכנית
 הלימודים
 מלינו, מורות בכי"ח
 מלמן, מגדר
 מנקין, משהו חדש
 נידרלנד, חורב
 נידרלנד, מכללת
 ליפשיץ
 ספיר, אוולינה
 דה רוטשילד'
- ינאי, "הוועדה לקביעת יסודות התכנית של בתי המדרש למורים", דפים 16 (תשנ"ג), עמ' 7-28.
- כ"ץ, דת, עדה וחינוך
- לוז, מקבילים נפגשים
- מדרשי, סמינר
 לוינסקי
- מילר-סולומון, בחברת
 נשים משכילות
- מכמן, תכנית
 הלימודים
- מלינו, מורות בכי"ח
- מלמן, מגדר
- מנקין, משהו חדש
- נידרלנד, חורב
- נידרלנד, מכללת
 ליפשיץ
- ספיר, אוולינה
 דה רוטשילד'
- ב' ינאי, "הוועדה לקביעת יסודות התכנית של בתי המדרש למורים", דפים 16 (תשנ"ג), עמ' 7-28.
- מ' כ"ץ, "דת, עדה וחינוך בימי היישוב: ספרדים, בני עדות המזרח ותימנים בזרם החינוך של 'המזרחי' בימי הבית הלאומי, 1918-1948", דור לדור מד (תשע"ג), עמ' 213-263.
- א' לוז, מקבילים נפגשים, דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח-אירופה בראשיתה (1882-1904), תל-אביב תשמ"ה.
- נ' מדרשי, סמינר לוינסקי: סיפורו של הסמינר העברי הראשון, תל אביב תשע"ב.
- B. Miller-Solomon, *In the Company of Educated Women, A History of Women and Higher Education in America*, New Haven CT 1985.
- ב' מכמן, "תכנית הלימודים לבתי-הספר העממיים של 'המזרחי' משנת תרצ"ב: הקשרה ההיסטוריה ומאפייניה החינוכיים", בתוך: א' דון-יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש, מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל, ספר זיכרון ליהושע קניאל, רמת גן תשס"ה, עמ' 199-224.
- F. Malino, "The Women Teachers of the Alliance Israélite Universelle, 1872-1940", in: J. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, 2nd ed., Detroit MI 1998, pp. 248-269.
- ב' מלמן, "מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מגדר וארץ ישראליות (1890-1920)", ציון סב, ג (תשנ"ז), עמ' 243-278.
- ר' מנקין, "משהו חדש לגמרי", התפתחותו של רעיון החינוך הדתי לבנות בעת החדשה", מסכת ב (תשס"ד), עמ' 63-85.
- ד' נידרלנד, "מפרנקפורט לירושלים" דרכו המיוחדת של בית-ספר 'חורב' בחינוך הדתי בארץ-ישראל", דור לדור כה (תשס"ה), עמ' 95-120.
- ד' נידרלנד, "בין קודש לחול – הבדלה או שילוב? מ'בית המדרש למורים המזרחי ל'מכללת ליפשיץ' – חזון ומעשה", דור לדור מד (תשע"ג), עמ' 380-407.
- ש' ספיר, "בית הספר לבנות 'אוולינה דה רוטשילד' בירושלים: מייסודו (1854) ועד ליציאתו מחוץ לחומות העיר העתיקה (1884)", במכללה 14-15 (תשס"ג), עמ' 149-160.

- עירם, נצח ישראל
 י' עירם, "מ'תלמוד תורה' לבי"ס 'מזרחי', מקרה 'נצח ישראל'
 בראשל"צ 1923-1919, "בתוך: א' בוכריס (עורך), מאה שנות
 חינוך "המזרחי" ויובל לחמ"ד: "החינוך הדתי – עבר,
 הווה ועתיד", הרצאות מיום עיון באוניברסיטת בר-אילן,
 ה' בכסלו תשס"ה, ירושלים תשס"ה, עמ' 45-50.
- עציון, למהות החינוך
 י"ר (הלוי) עציון, "למהות החינוך של המזרחי", בתוך:
 י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, א,
 ירושלים תשל"ז, עמ' 195-196.
- פוזנר, ליברמן אהרון
 ע"ב פוזנר, "ליברמן אהרון", בתוך: י' רפאל (עורך),
 האנציקלופדיה של הציונות הדתית ג, תשכ"ה, עמ' 175-178.
- פיוטרקובסקי, לימוד
 גמרא
 מ' פיוטרקובסקי, "חשיבות לימוד גמרא ומקורות פסיקת
 ההלכה על ידי נשים בדורנו", בתוך: ל' רוזנברג-פרידמן,
 י"ש רקנטי וי' ביטי (עורכים), זהות(ת) החמ"ד, מאה שנים
 לחינוך הציוני-דתי, ירושלים תשע"א, עמ' 297-305.
- פיוטרקובסקי, נשים
 ותלמוד תורה
 מ' פיוטרקובסקי, "עיון בסוגיית נשים ותלמוד תורה – איסור?
 רשות? מצווה? חובה", בתוך: ל' רוזנברג-פרידמן (עורכת),
 מאמונה למעשה, שבעים שנה לתנועת "אמונה", ירושלים
 תשס"ו, עמ' 89-129.
- פיינסוד-סוקניק,
 פרקי גן
 ח' פיינסוד-סוקניק, פרקי גן: זכרונות ומעש, תל אביב
 תשכ"ו.
- פיינר, היהודיה
 המודרנית
 ש' פיינר, "האישה היהודיה המודרנית: מקרה מבחן ביחסי
 ההשכלה והמודרנה", ציון נח, ד (תשנ"ג), עמ' 453-499.
- פס-פרידנרייך, אשה,
 יהודיה ומשכילה
 H. Pass-Freidenreich, *Female, Jewish and Educated, The Lives of Central European University Women*,
 Bloomington IN 2002.
- פרוש, נשים קוראות
 א' פרוש, נשים קוראות, יתרונה של שוליות בחברה היהודית
 במזרח אירופה במאה התשע-עשרה, תל אביב תשס"א.
- קוק, אגרות הראי"ה
 קיל, החינוך הממ"ד
 הראי"ה קוק, איגרות הראי"ה, א-ב, ירושלים תשכ"ב.
 י' קיל, "יסודותיו, תולדותיו, לבטיו וגידוליו של החינוך
 הממ"ד", בתוך: י' עזריאלי (עורך), החינוך הדתי בגבורותיו,
 ירושלים תשמ"ז, עמ' 163-187.
- קיל, שבעים שנה
 י' קיל, "שבעים שנה לחינוך הדתי-הלאומי בישראל", בתוך:
 י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, ב,
 ירושלים תשל"ז, עמ' 3-54.

- קלויזנר, יסוד המזרחי י' קלויזנר, "בראשית יסוד המזרחי על ידי הרב י"י ריינס", בתוך: י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 325-371.
- קליבנסקי, יזמות ח' קליבנסקי, "התחלות בתל-אביב, יוזמות חינוכיות- חברתיות בתקופת המנדט", דור לדור לה (תש"ע), עמ' 63-96.
- קרפי, יומן ד' קרפי, "יומן מסעותיה של מורה יהודיה מטרייסט לירושלים (תרי"ז-תרכ"ה)", קבצים לחקר תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות א (תשמ"ב), עמ' 115-159.
- רובינשטיין, תנועה רובינשטיין, תנועה בעידן של תמורה: פרק בראשית המזרחי בפולין רמת גן תשמ"א.
- רודריג, כ"ח א' רודריג, חינוך חברה והיסטוריה, כל ישראל חברים ויהודי אגן הים התיכון, 1860-1929, (תרגום מאנגלית ומצרפתית: צ' זמירי), ירושלים תשנ"א.
- רוזנברג-פרידמן, הזהות המורכבת L. Rosenberg-Friedman, "The Complex Identity of Religious-Zionist Women in Pre-State Israel, 1921-1948", *Israel Studies* 11, 3 (2006), pp. 83-107.
- רוזנברג-פרידמן, מהפכניות רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן: "נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב, ירושלים תשס"ה.
- רוזנברג-פרידמן, שמרנות פורצת דרך, לדמותן של מנהיגות ציוניות-דתיות בתקופת היישוב", בתוך: מ' שילה וג' כ"ץ (עורכים), מגדר בישראל, מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, א, שדה בוקר תשע"א, עמ' 409-438.
- רחימי, מערכת רחימי, הכשרת המורים ובמכללות בישראל", דפים 21 (תשנ"ה), עמ' 50-67.
- ריימן, בית יעקב ריימן, "בית יעקב לכו ונלכה...", ההכשרה להוראה של הסמינרים ה'חרדים' למורות במדינת ישראל - שורשים ותמורות, עבודת דוקטורט, רמת גן תשע"ד.
- רינות, אידיאולוגיה רינות, "אידיאולוגיה וחינוך: הפולמוס בשאלות התרבות בקונגרסים הציוניים בשנים 1897-1913 והשפעתו על עיצוב החינוך בארץ-ישראל", עיונים בחינוך 9 (תשל"ו), עמ' 27-38.
- רינות, המאבק רינות, "המאבק בין חינוך דתי לחילוני בארץ-ישראל בשלהי מלחמת העולם הראשונה", עיונים בחינוך 17 (תשל"ח), עמ' 127-132.

- רפפורט ואחרים, ת' רפפורט, ע' פנסו וי' גארב, "זה דבר חשוב בארץ-נערות ציוניות-דתיות", נערות ציוניות-דתיות תורמות ללאום", תיאוריה וביקורת 7 (1995), עמ' 223-234.
- רשף ודרור, החינוך העברי, ש' רשף וי' דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, 1948-1919, ירושלים תשנ"ט.
- שור, אנני לנדאו L.S. Schor, *The Best School in Jerusalem: Annie Landau's School for Girls, 1900-1960*, Waltham, MA 2013.
- שחורי-רובין, גננות עבריות, צ' שחורי-רובין, "גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה", דור לדור יט-כ (תשס"ב), עמ' 115-194.
- שחורי-רובין, הצברית, צ' שחורי-רובין, "קווים לדמותה של 'הצברית הארץ ישראלית': ילדות הארץ בנות היישוב הוותיק מול ילדות הארץ בנות היישוב החדש - היבטים חינוכיים, חברתיים ותרבותיים", דור לדור מט (תשע"ה), עמ' 237-286.
- שחורי-רובין, מנהלות בתי ספר, צ' שחורי-רובין, "פורטונה, רוזה, חנה ואמיתה, לדמותן של מנהלות בתי ספר בחברה היהודית בשלהי התקופה העות'מאנית", עת-מול 246 (תשע"ו), עמ' 11-14.
- שטמפפר, מגדר וחינוך, S. Stampfer, "Gender Differentiation and Education of the Jewish Women in Nineteenth-Century Eastern Europe", *Polin* 7 (1992), pp. 63-87.
- שיינין, הכשרת מורים, נ' שיינין, התהליך האקדמי של הכשרת מורים בישראל: פרקים בתולדות המכללה לחינוך על שם דוד ילין, ירושלים תשנ"ו.
- שילה, אוולינה דה-רוטשילד, מ' שילה, "חינוך נערות כאמצעי לעיצוב אישה חדשה וחברה חדשה: המקרה של בית-הספר אוולינה דה-רוטשילד, 1854-1914", בתוך: מ' שילה, ר' קרק וג' חזן-רוקס (עורכות), העבריות החדשות, נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 229-247.
- שילה, המאבק על הקול, מ' שילה, המאבק על הקול - נשות היישוב וזכות הבחירה הקול, 1917-1926, ירושלים תשע"ג.
- שילה, נסיכה, מ' שילה, נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים, 1840-1914, חיפה תשס"ב.
- שלמון, דת וציונות, י' שלמון, דת וציונות, עימותים ראשונים, ירושלים תש"ן.
- שלמון, החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין 'ישן' ל'חדש' האשכנזי, י' שלמון, "החינוך האשכנזי בארץ ישראל בין 'ישן' ל'חדש' (1840-1906)", שלם ו (ירושלים תשנ"ב), עמ' 287-301.

ד' שמש, בית מדרש למורים מזרחי, מסד לחינוך הדתי הלאומי, ירושלים תשנ"א.	שמש, בית מדרש
א' שנפלד, תזכיר על מצב החינוך החרדי בארץ-ישראל, נמסר לוועידת המזרחי בקרלסבד ב-29 לאוג' 1921, ירושלים תרפ"א.	שנפלד, תזכיר
ז' שנקולבסקי, "חינוך בנות והמהפכה בבית הספר העברי בשנות הבית הלאומי", מים מדליו 21 (תש"ע), עמ' 89-123.	שנקולבסקי, חינוך בנות
צ' שרפשטיין, החדר בחיי עמנו (מהדורה מוגדלת ומתוקנת), תל אביב תשי"א.	שרפשטיין, החדר
ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובונים, 19 כרכים, תל אביב 1947-1971.	תדהר, אנציקלופדיה
ט' תדמור-שמעוני, שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה 1954-1966, שדה בוקר תש"ע.	תדמור-שמעוני, שיעור מולדת